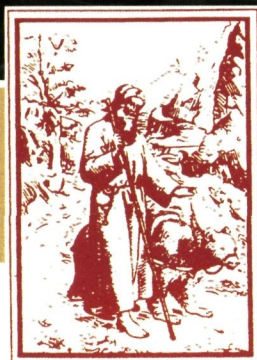
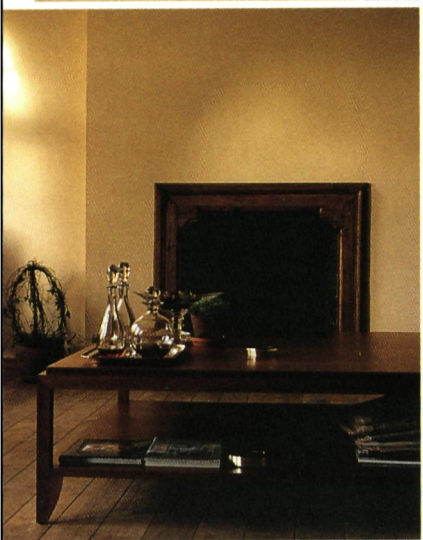

M&L

A photograph of a room with a window, a desk, and a bed, with the text 'M&L' overlaid in the top left corner. The room is dimly lit, with a window in the center showing a bright outdoor scene. A wooden chair is positioned at a desk to the right of the window. A bed with a yellow blanket is in the foreground. A wooden cabinet is on the right side of the room. The walls are dark, and the ceiling has a single light fixture.

Kalk... ...en niet gelijk welke !

*Miniere di San
Romedio*

Arte
Constructo

Unilit

Natuurlijke hydraulische kalk
Mortels voor binnen en buiten

CORIDECOR

Kalkverven
Binnen- en buitendecoratie

Arte Constructo bvba
Molenberglei 18 - B 2627 Schelle (Belgium)
Tel. : 32.3 / 880.73.73 Fax : 32.3 / 880.73.70

BEAL - 4 Rue des Bailleries
5081 Meux-la-Bruyère
Tel. : 32.81 / 56.63.96 Fax 32.81 / 56.89.54

M & L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Redactie

Monumenten en Landschappen,
Graaf de Ferraris-gebouw
Emile Jacqmainlaan 156 bus 7,
1000 Brussel.
Tel.: (02) 553 82 34 - Fax: (02) 553 82 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Vormgeving en productie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle,
M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper,
M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet,
G. Plomteux, L. Tack, S. Van Aerschot,
Hedwig Van den Bossche,
Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt,
Ch. Vanhillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting
en Monumenten en Landschappen
Luc Tack
Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels
berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of herwerken zijn
voorbehouden.

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening, Huisvesting en
Monumenten en Landschappen
Afdeling Monumenten en Landschappen

Afgiftekantoor : Brussel X

ISSN 0770-4948 • 17 jaargang Nr. 6 • november - december 1998

Inhoud

**Wonen in een schilderij. De conservering en restauratie van
Jozef Peeters' atelierflat (1926) in Antwerpen** 4
Marjan Buyle en Madeleine Manderyck

**De vloertegelafabriek Emmanuel Rottiers te Tisselt-Willebroek
in de context van de Belgische cementtegelinindustrie** 23
Mario Baeck en Hugo Lejon

Summary 55

Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1999

Belgie: 1300 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 250 fr.).

CJP'ers betalen: 1050 fr.

Buitenland: 1600 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr.
091-2206040-95 van Monumenten & Landschappen, Graaf de
Ferraris-gebouw, Emile Jacqmainlaan 156 bus 7, 1000 Brussel met
vermelding "M&L-jaarabonnement 1998".

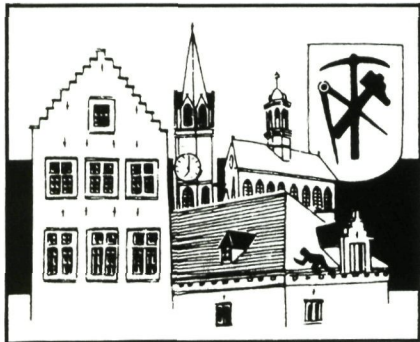
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd
voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover: De slaapkamer van het atelierflat van Jozef Peeters, Antwerpen (foto: O. Pauwels)

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 • 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) • Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

Kunstatelier Gerard Thienpont bvba

Konservatie en Restauratie van Kunstwerken
Hout - Steen - Stucwerk • Schilderijen

Beeldhouwwerken • hout en steen

Decoratieve schilderwerken

Polycromeerwerken • Bladgoud

Kerkmeubilair

Onderzoek en behandeling

Rozenstraat 6 - 9810 NAZARETH (Eke)
Tel. (09) 385 54 32 - Fax (09) 385 45 52

Uw patrimonium...

...onze zorg

*Reeds meer dan 20 jaar restaureren, renoveren en
beschermen wij gebouwen en waardevolle monumenten.*

Reiniging, restauratie en renovatie van gevels
Restauratie en conservatie van steen
Traditionele zuivere kalkpleisters en kaleilagen
Mineraalverven en silicaatpleisters
Cement- en kunststofgebonden gevelpleisters
Warmte-isolerende pleistersystemen
Betonherstelling en -bescherming
Duivenwering
Houtworm- en zwambestrijding
Polymeerchemische houtrestauratie en -versteving
Brandremming op hout, beton en metaal
Injectiewerken
Vochtwerking en waterdichting
Renovatie- en verbouwingswerken

Referenties op aanvraag

**Onze vaklui worden begeleid door
gespecialiseerde ingenieurs en kunsthistorici**

Solar nv

Tel.: 03-766.11.66 - Fax: 03-777.35.09

Kleine Breedstraat 33 - B-9100 SINT NIKLAAS

Erkend aannemer cat. D kl. 1, o.cat. D1 kl. 3, D21 kl. 3, D24 kl. 4.

Evenwicht tussen wetenschap en vakmanschap

OLIVIER BRUSSELMANS BVBA VERKOOPT...

TE KOOP: WONING MET KARAKTER:
"Nieuwe Zakelijkheid"
ARCHITECT: H. HOSTE
GEKLASSEERDE WONING

INDELING:

- KELDER: BERGING; WIJNKELDER;
- INKOMHAL: VESTIAIR MET TOILET; KANTOOR-
EN/OF PRAKTIJKRUIMTE; GARAGE; TUIN;
- KEUKEN; EETPLAATS; TERRAS;
- LIVING; BERGING;
- 4 SLAAPKAMERS, BADKAMER;
- 2 KAMERS; ZUIDERTERRAS.

SCHUTTERSVEST 7

VRAAGPRIJS: 9.850.000 BF.

OLIVIER BRUSSELMANS BVBA IMMOBILIËN
Kantoor: F. De Merodestraat 54, 2800 Mechelen
Tel.: 015/274 617 • GSM 075/739 729 • Fax 015/208 875

De Pastorijpan

Esthetisch gezien is de Pastorijpan een pareltje voor het oog. Een dakbedekking met deze pannen geeft een uniek cachet aan de woning. Omwille van het vrij uitzonderlijke productieprocedé wordt elk dak een uniek kunstwerk waarbij de hand van de meester (de dakwerker) bepaalt hoe het dak er zal uitzien

Het „Dupont house“ te Wetteren met blauw gesmoord dak

De architect kan gebruik maken van de variëteit aan tinten die hem ter beschikking worden gesteld en de kleur van het dak aanpassen aan de gebruikte bakstenen of aan andere eisen van de architect en zijn klanten. Als basis voor de Pastorijpan wordt een oud Vlaams idee gebruikt, namelijk de „oude Vlaamse holle pan“ ook gekend onder de naam „oude Boomse pan“.

Deze „Oude Boomse“ vindt men nog terug op zeer veel oude Vlaamse hoeses of op de bekende Vlaamse „fermette“. Op het einde van de 19de eeuw werd deze pan vooral gebruikt voor de nu gekende en ook weer zeer gevraagde „fin de siècle - Vlaamse bouwstijl“ of in volkstaal „de PASTORIJSTIJL“.

Aan de Oude Vlaamse pan werden een aantal veranderingen aangebracht die vooral de functionaliteit van de pannen ten goede komt. De verbetering zit hem vooral in de sluitingen want in tegenstelling tot zijn „voorouder“ is de Pastorijpan wél van sluitingen voorzien.

Gekleurd in de massa

De beschrijving van het productieprocedé van de oude Boomse pan

Roestkleuren op „Het Notelaere“ Hoefvetje te Wetteren

leest als een klassieke (industriële) roman. De pannen werden in gemetste ringovens uit Maaslandse klei vervaardigd, waarbij de pannen op een vuur van stro en gas werden gebakken. De deuren werden zo goed en zo kwaad als mogelijk met klei afgesloten. Doordat de hermetische afsluiting niet haalbaar was en er ook een zeer groot temperatuurverschil was tussen de pannen die bijvoorbeeld in het midden van de oven la-

gen en die aan de buitenkant, wist men pas bij het openen van de oven welke kleur de pannen hadden.

De meeste pannen hadden daardoor een roestkleur omdat tijdens het verbrandingsproces niet alle lucht in de oven kon verbrand worden. Onder tusschen is er heelwat veranderd. De afgelopen jaren werd een moderne variant ontwikkeld van dit oude productieprocedé.

In de door computergestuurde bakovens kan men heel precies bepalen welke kleur de pannen moeten hebben. Bij het bakken bepaalt de computer hoeveel zuurstof er uit de oven en zelfs uit de poriën van de grondstof (klei) moet gehaald worden. Daardoor ontstaat een kleur die kan variëren van blauw gesmoord (een vrij neutrale effen grijze kleur) tot een roestkleur in vele tinten. Wanneer de zon op de pannen schijnt krijgt dit geheel een blauw-bruinachtige gloed.

Technische fiche : Pastorijpan

Ceramische dakpannen van het type OVH met dubbele kop- en enkele zijsluiting.

Beschikbaar in verschillende kleuren. (speciale kleurvarianten zijn steeds op aanvraag).

Stuks per m²: 15,5 ex.

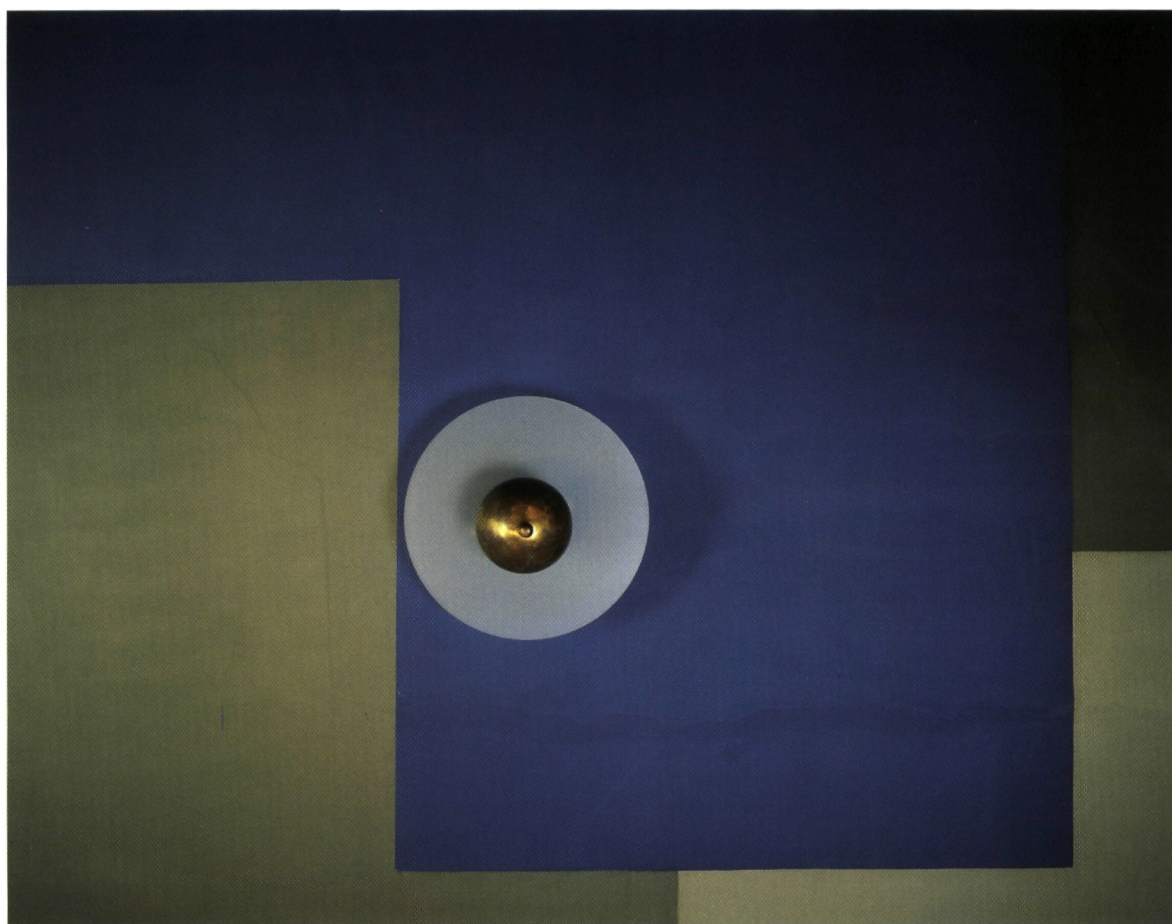
Deze pannen voldoen aan NEN 2480 en aan KOMO-attest met certificaat.

Info De Witte: 09/369.11.78

WONEN IN EEN SCHILDERIJ.
 DE CONSERVERING EN RESTAURATIE VAN JOZEF
 PEETERS' ATELIERFLAT (1926) IN ANTWERPEN

MARJAN BUYLE EN MADELEINE MANDERYCK

Plafond van de
 slaapkamer met
 oorspronkelijke
 lichtarmatuur
 (foto Oswald
 Pauwels)

"Tu vis comme dans un tableau" is de reactie van Michel Seuphor ter gelegenheid van een bezoek aan zijn vriend, de schilder Jozef Peeters (1895-1960) in diens atelierflat te Antwerpen (1). Peeters' appartement, drie hoog met uitzicht op de Schelde, is dan ook iets heel bijzonders. Het is een uniek pamflet van het neoplastisch modernisme in België.

Vandaag woont zijn dochter Godelieve Peeters er. Het woningbouwcomplex is recent grondig gerenoveerd, werd aangepast aan de huidige normen voor sociale woonsten en kreeg zelfs een nieuwe gevel. Gelukkig bleef het onder-tussen als monument beschermd appartement met zijn uniek beschilderd en bemeubeld interieur intact bewaard. De conserveringsploeg van de Afdeling

Monumenten en Landschappen zorgde voor een behoedzame restauratie.

In het opgefriste, maar authentiek bewaarde interieur kregen de meubelen en schilderijen hun oorspronkelijke plaats terug. Op het naamplaatje aan de deurbel kwam opnieuw, als vanzelfsprekend te staan: "Jozef Peeters, kunstschilder".

JOZEF PEETERS (1895-1960), GANGMAKER VAN DE ABSTRACTE KUNST IN BELGIË

Michel Seuphor kent deze plek al van in de jaren '20, wanneer hij samen met Jozef Peeters redacteur is van het avant-gardetijdschrift *Het Overzicht*. Het redactieadres is namelijk gevestigd aan de Gerlachekaai 8 en Antwerpse avant-gardekunstenaars ontmoeten er elkaar. Samen met de schilders Georges Vantongerloo en Victor Servranckx mag Jozef Peeters ongetwijfeld als de bezielende gangmaker van de abstracte kunst in België beschouwd worden (2). Met de Italiaanse futuristen, de Russische constructivisten, de Franse cubisten en Nederlandse modernisten onderhoudt hij internationale contacten, terwijl het neoplasticisme van *De Stijl* zijn schilderkunstige opvattingen bepaalt.

Jozef Peeters is op 24 juli 1895 geboren te Antwerpen. Reeds op jonge leeftijd volgt hij de lessen aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten van zijn geboortestad, maar kan er zich niet verzoenen met de opgelegde academische stijl. Nochtans heeft hij er beroemde leraars als Eugene Yoors, Isidoor Opsomer, Pol De Mont en Alfons Van Beurden en hij is een uitstekende leerling.

In 1913 betreft hij een atelier aan de Wijngaardstraat naast Floris Jaspers, waar hij de experimentele dichter Paul Van Ostayen leert kennen. Een jaar later huurt hij een huisje aan de Schelde in Burcht, waar hij impressionistisch getinte landschappen en portretten maakt.

Tijdens de oorlog ontdekt hij de theosofie met haar idealistische doelstellingen als "*de algemeene broederschap der menscheid*" en "*de onverklaarbare wetten der natuur die sluimerende krachten in den mensch onderzoeken*". Zijn sociaal engagement en zijn analytische benadering van de schilderkunst worden erdoor verklaard. Evenals Mondriaan raakt hij geboeid door de *Beginselen der Beeldende Wetkunde* van Dr. Schoenmakers en kiest resoluut voor de geometrische abstractie.

Na de oorlog profileert Jozef Peeters zich als de gedreven gangmaker van de internationale avant-gardekunst in Antwerpen en sticht in 1918 de kring *Moderne Kunst*. Talrijke avant-gardekunstenaars sluiten zich aan: Georges Vantongerloo, Prosper de Troyer, Edward Leonard en Joris Minne, samen met de architecten Edouard Van Steenberghe, Huib Hoste

en Paul Smekens. Peeters is secretaris van de kring en met een hem kenmerkende eigenzinnigheid werkt hij aan de realisatie van een nieuwe "*gemeenschapskunst*" die mens en maatschappij zouden veranderen en verbeteren. De drie congressen die *Moderne Kunst* inricht in 1921-1922 vinden veel weerklank en Peeters legt talrijke internationale contacten. Het Nederlandse tijdschrift *De Stijl* met de vooruitstrevende geschriften van Theo Van Doesburg bepaalt in die tijd sterk Peeters' ideeën. Ook de opvattingen van Kandinsky over de kleurentheorie en zijn publicatie *Über das Geistige in der Kunst* van 1912, alsmede het Italiaanse futurisme van Marinetti leert hij kennen en verwerkt hij tot een eigen kunsttheorie.

Het atelier met het zelfportret (1914) van de schilder (foto Oswald Pauwels)

Jozef Peeters in de zomer van 1960
(foto Wobbe Alkema)

Een verblijf te Parijs in de zomer van 1921 overtuigt hem helemaal om verder te gaan in de constructivistisch-abstracte richting. Hij maakt er kennis met Mondriaan en het neoplasticisme van *De Nieuwe Beelding*: een lijn bestaat niet maar is de zijde van een vlak en een gekleurd vlak bepaalt de afstand tussen het ervoor staand vlak.

Vanaf september 1922 wordt Jozef Peeters op vraag van Fernand Berckelaers, alias Michel Seuphor, ook coredeacteur van het experimentele avant-gardetijdschrift *Het Overzicht*. In een brief aan Huib Hoste laat hij duidelijk zijn bedoelingen kennen met het tijdschrift: "Ik meld dat ik de diktator zal zijn en het blad mijn spiegelbeeld!".

Nog meer contacten legt hij met de buitenlandse avant-garde, vooral nu in Duitsland en Oost-Europa. Met een aanstekelijk enthousiasme verdedigt hij het elementair constructivistisch en abstract standpunt ten opzichte van de kunst.

Het is voor Jozef Peeters een tijd waarin hij zijn persoonlijke abstracte stijl vindt, gepaard aan een grote artistieke creativiteit. Hij exposeert veel en ook op het gebied van de toegepaste kunsten presteert hij heel wat. Talrijke textiel-, meubel- en interieurontwerpen dateren uit die vroege jaren '20.

In 1924 neemt zijn leven een nieuwe wending, wanneer hij samen met zijn echtgenote Pelagia Pruym verhuist naar een nieuw gebouwd appartement aan de Scheldekaai. De stad Antwerpen voert in die tijd immers een actieve sociale huisvestingspolitiek en

aangezien Peeters' echtgenote lerares is in het stedelijk onderwijs krijgt het echtpaar de beschikking over een nieuw appartement, Statiekaai 7, thans de Gerlachekaai 8. Het gebouw is ontworpen door stadsbouwmeester Emiel Van Averbek (1876-1946). Op 1 oktober 1924 komt Jozef Peeters er wonen om zich vanaf 1926 haast uitsluitend toe te leggen op het ontwerpen en het realiseren van het eigen interieur: de gezinsflat met een schildersatelier. In die naoorlogse jaren poogt hij kunst te integreren in het dagelijks leven.

Al snel wordt Peeters' nieuwe atelierflat het redactieadres van *Het Overzicht* en tegelijk een ontmoetingsplaats van de Antwerpse avant-garde. Zelf legt hij een ongelofelijke activiteit aan de dag: hij schildert, schrijft essays, correspondeert en exposeert. Een jaar later al vertrekt Seuphor definitief naar Parijs. Met hem verdwijnt ook *Het Overzicht*. Peeters blijft niet bij de pakken zitten en sticht een nieuw blad - *De Driehoek* - met als medewerkers Edgar Du Perron alias Duco Perkens, Paul Van Ostayen, Gaston Bursens, Victor Servranckx, Karel Maes, Jos Leonard, Huib Hoste e.a. Beide tijdschriften hebben een belangrijke informatieve functie gehad, niet alleen door de verspreiding van nieuwe kunsttheorieën, maar ook door het uitgebreid illustratiemateriaal, dat vooral uit lino'sneden bestaat. De lino was goedkoop en zodoende ruim te verspreiden. Peeters toont zich een meester in dit genre, dat heel wat succes kent en druk uitgewisseld wordt tussen de avant-gardetijdschriften en tussen de kunstenaars onderling.

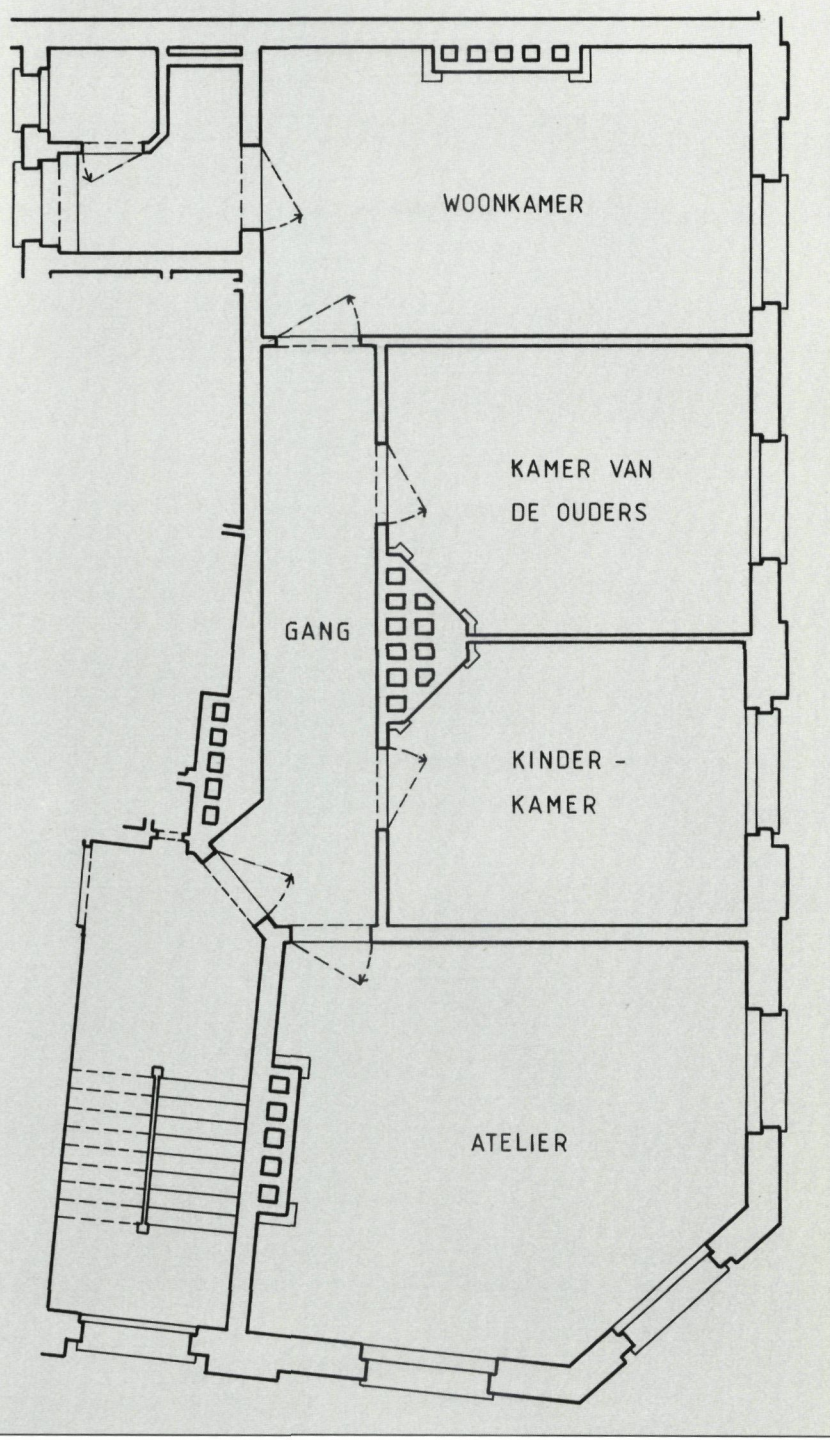
In zijn *Driehoek Manifest voor Schilderkunst* van 1925 legt Jozef Peeters zijn schilderkunstige opvattingen neer, waarbij hij geen onderscheid maakt tussen de plastische kunsten en de decoratieve kunsten. Dit verklaart zijn interesse voor het ontwerpen van tapijten, waarvoor hij samenwerkt met *Tapis d'Art De Saedeleer et Cie*, gerund door de dochters van de schilder Valerius De Saedeleer. Verder ontwerpt hij in die tijd emblemen, briefhoofden en ex-libris, terwijl hij tijdschriften illustreert met lino's.

Wanneer in 1925 een dochter Godelieve en in 1926 een zoon Maarten geboren worden, gooit Jozef Peeters het roer helemaal om. Voortaan zou hij zich enkel nog bemoeien met het huishouden en met de opvoeding van de kinderen! De familie leeft van de inkomsten van Mevrouw Peeters die les geeft. Zelf zorgt hij voor het huisonderricht van de kinderen met als doel hun persoonlijkheid in volle vrijheid te ontwikkelen.

Op artistiek vlak werkt Jozef Peeters in die tijd haast enkel nog aan de binneninrichting van zijn woning, die eerst helemaal uitgetekend wordt volgens de principes van het neoplasticisme.

Kinderkamer met origineel meubilair
(foto Filip Tas)

◁ Plattegrond van het appartement Gerlachekaai 8 (tekening Rufin De Meerleer)

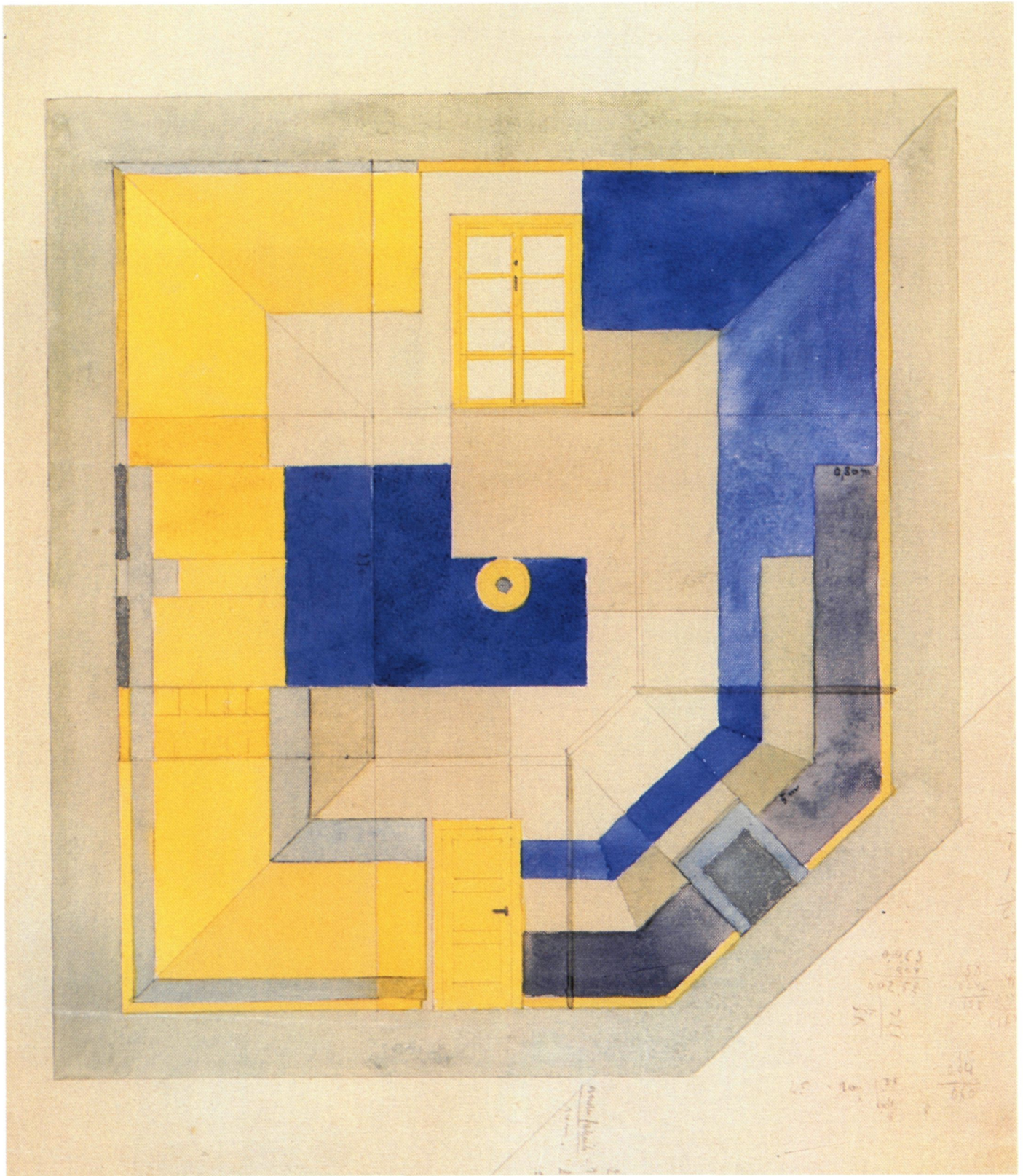
▽ Gezicht in de slaapkamer met de rolstoel, die Jozef Peeters voor zijn zieke echtgenote ontwierp (foto Marjan Buyle)

Vanaf 1933 is zijn echtgenote ziek en kan wegens verlamming door multiple sclerose geen les meer geven. Tot aan haar dood zal hij haar thuis verzorgen, terwijl financiële problemen hem verplichten opnieuw te gaan schilderen. De tijdsgeest is evenwel zo veranderd dat hij enkel figuratief werk kan verkopen. Vertrekkend van abstract-constructivistisch opgebouwde schilderijen brengt hij dan noodgedwon-

gen in de vlakken figuratieve elementen aan. Cynisch signeert hij deze "verlappers" soms met "H. Angtze": hangt ze.

Na de Tweede Wereldoorlog groeit er internationaal opnieuw belangstelling voor de abstracte kunst en de pioniers van het eerste uur worden opnieuw opgezocht. Wanneer Paul De Vree in 1953 een bezoek

Aquarel met
ontwerp kleuren-
schema voor de
slaapkamer
(verz. G. Peeters)

Doorzicht vanuit de gang naar de woonkamer met het portret (1918) van mevrouw Peeters (foto Oswald Pauwels)

brengt aan Jozef Peeters noteert hij: *"Hij leefde in alle eenvoud in de sfeer van een naar zijn constructivistische principes bemeubeld en versierd appartement, temidden van bewaarde schilderijen, zoveel getuigen van zijn pioniersverleden. Het vuur van zijn vroeger ideaal bleek inderdaad niet te zijn gedoofd"* (3).

Kort na het overlijden van zijn echtgenote op 19 november 1955 richt Jozef Peeters zijn oude atelier opnieuw in, bind oude en nieuwe vriendschappen opnieuw aan en zet zich aan het schilderen. Eerst nog figuratief, maar snel en in hoog tempo zuiver abstract werk.

De jongeren van *G-58 Hessenhuis* erkennen Peeters als erelid van hun vereniging en er ontstaat rond hem een kring van *"nieuwe moderneren"*. Deze zorgen samen met zijn dochter Godelieve voor een retrospectieve in 1960, die hij zelf voorbereidt, maar niet meer meemaakt. Jozef Peeters overlijdt op 10 september 1960. Aan een tweede veelbelovende abstracte periode kwam abrupt een einde.

DE INRICHTING VAN DE ATELIERFLAT IN 1924-1939

Zoals hierboven geschetst, werkt Jozef Peeters op artistiek vlak vanaf 1926 haast enkel aan de inrichting van zijn woning, die hij dan betreft in een nieuw appartementsgebouw aan de Statiekaai 7, te Antwerpen, één van de vele realisaties van stadsbouwmeester Emiel Van Averbek in opdracht van de stad Antwerpen (4).

Peeters kiest het appartement op de hoek met de Lakenstraat op de derde verdieping. Het biedt een weids uitzicht op de Schelde, terwijl de kamers aangenaam gericht zijn op het zuiden. De flat wordt hem toegewezen bij gemeenteraadszitting van 28 januari 1924 en vanaf 1 oktober woont hij er met zijn echtgenote.

De flat telt vier kamers, waarlangs de lange smalle gang loopt. De hoekkamer met haar uitzicht op de stroom en mooie lichtinval wordt de atelierruimte. De kamer op het einde van de gang, op het plan aangeduid als *"keuken"* wordt de woonkamer van het gezin. De beide kamers ertussen worden ingericht als slaapkamers.

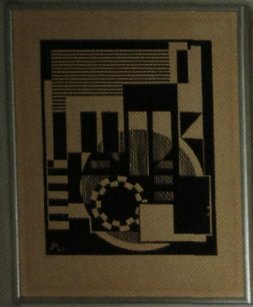
Peeters besteedt uitermate veel studiewerk en tijd aan het ontwerp en de uitvoering van zijn *"interieurkunstwerk"*, namelijk de beschildering en bemeubeling van zijn nieuwe woning. Het wordt een manifest van zijn modernistische opvattingen waarbij architectuur en beeldende kunsten geheel in elkaar opgaan. Hij speelt al langer met die gedachte, vooral sinds zijn bezoek in de zomer van 1921 aan het neoplastisch ingericht atelier van de schilder Piet

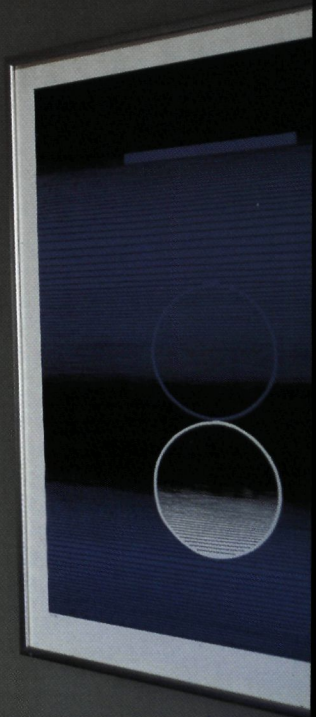

Mondriaan in Parijs (5). Peeters schrijft hierover in zijn artikel van 1922 over de kunstenaarsraden: *"Wij kunstenaars willen de massa een omgeving scheppen die zich aanpast aan de tegenwoordige behoeften"* (6). De ideeën die aan de basis liggen van de inrichting van zijn interieur omschrijft hij in een kort artikel, gepubliceerd in het tijdschrift *Bouwkunde* van 1924: *"Het concept van den bouw zal dus gezamenlijk in zijn (de kunstenaar) geest en dien van den bouwkunstenaar groeien. Hierdoor vervallen de versierende handelingen van den schilder. Hij voert vlakken van kleur in de ruimten op, tot voldragen spanning. Hij betracht met de kleuren van materiaal, woonruimten tot een harmonisch geheel te vormen. Deze ruimten zullen harmonisch zijn wanneer ze voldoen volgens den ritme der kleur en lijn, zoowel aan de maatschappelijke als aan de geestelijke behoeften van ons bestaan. ... Zoo zijn wij aan stijl, zonder dat*

Het atelier in de hoekkamer met boven de kast twee lino's en boven de schouw het portret (1914) van Peeters' echtgenote. Rechts een grote pentekening van zijn goede vriend Michel Seuphor (foto Oswald Pauwels)

er daarom decoratief, speciaal aandacht aan verleend werd. Slechts door den bouw onpersoonlijk te maken, door hem te doen beantwoorden aan de maatschappelijke behoeften en hem met een onderling gesteund plastisch begrip te voltrekken, verkrijgen wij een werkelijken stijl buiten alle modische toestanden aan.

Ik kan mij eene ruimte indenken waarvan ieder vlak, voorbestemd door de architectuur, eene andere kleur heeft, zonder daarom contrast te verwekken, althans niet zoo dat de rust gebroken wordt. Daarom zal een gamma van kleur het best toe te passen zijn.

De vlakken der muren met openingen van vensters en vleugels van deuren en ingebouwde kasten, moeten zich proportioneel verhouden. Hierbij dient

symetrie (sic) vermeden en assymetrie toegepast te worden op eene wijze, die niet chaotisch aandoet. Wanneer men het doeltreffende in acht houdt, zal het chaotisch effect wel steeds achterwege blijven.

Wanneer al deze vlakken uit noodwendigheid en met gezamenlijke voorbedachtheid der ontwerpers nu picturaal zijn uitgevoerd, is eene kamer genoegzaam versierd voor wat ruimte-omgrenzing aangaat”(7).

Men herkent hierin gemakkelijk de principes van de *Zuivere Beelding* van Van Doesburg en Mondriaan in *De Stijl*, namelijk dat de constante verhouding tussen horizontalen en verticalen de essentiële, maar verborgen structuur van de werkelijkheid vormt.

Door de abstracte kleuring van muren, plafonds en schrijnwerk herwerkt Peeters de hele binnenruimte

Gezicht op het
atelier
(foto Oswald
Pauwels)

Kinderkamer met
doorzicht naar de
gang
(foto Oswald
Pauwels)

op een plastische manier. Hij creëert een uniek neo-plastisch kunstwerk. Elke kamer krijgt een aparte kleurstelling, zodoende dat er telkens een andere sfeer ontstaat rekening houdend met de lichtinval en met de functie van de kamers. Eigenhandig voert hij de beschildering uit in olieverf, de laatste laag afgewerkt met de tamponneerborstel, die bewaard bleef.

Voor dit nieuwe interieur ontwerpt hij ook een rationele bemeubeling ingegeven door de beperktheid van de ruimte. Hij tekent sobere en functionele meubelen. Zo zijn de plinten van de kasten benut als opbergruimte met schuiven, die door hun volume de plastische binnenruimte mee bepalen. De kleur en textuur van de verschillende houtsoorten, voornamelijk Finse berk, esdoorn en eik, zijn de belangrijkste "decoratieve" elementen.

Hoe ziet het appartement eruit? De gang vervult een perspectivistische rol die de woonkamer en het atelier verbindt, wat Peeters in de verf zet door de geometrische beschildering in overwegend grijs-witte tinten. Alle deuren op de gang hebben een warmgrijze ondergrond, waarop met potloodlijnen een houtimitatie getekend is. Niets mag er in de gang opgehangen of geplaatst worden om het perspectief niet te verstoren. Bij de inkomdeur is er een kleine verbreding, een soort van kleine inkomhal. Peeters maakt er dankbaar gebruik van om hier een multifunctioneel meubel van esdoornfineer te creëren, tegelijk dienstig als kapstok, bergmeubel en elektriciteitsmeterkast.

De hoekkamer heeft een koele, lichte en ruime sfeer bepaald door het uitzicht op de stroom en door de overvloedige lichtinval met een sobere beschildering in grijs-wit. Een eenvoudige tweedeurskast geeft plaats aan de boeken. Een bureau en een schilders-ezel getuigen nu nog van de vroegere activiteit. Enkele schilderijen van Jozef Peeters, waaronder een groot zelfportret van 1914 en portretten van de familie sieren er nog steeds de muren.

De naastgelegen kamer is de speel- en slaapkamer van de kinderen. Peeters geeft ze een roze *suikerbonenkleur* en voorziet ze, met het oog op een gemakkelijk onderhoud, van grijsbeschilderde houten kasten en opklapbedden. Voor het speelgoed, dat hij zelf maakt voor de kinderen, evenals voor het beddengoed zijn er speciale opbergbakken voorzien. Ook de luchter met ronde, roze glasschijven laat hij naar zijn ontwerp maken.

Hiernaast ligt de oudersslaapkamer, de parel van het appartement. Ontegensprekelijk is het de mooiste ruimte met haar zonnig-gouden intieme sfeer en uniek meubilair. Zowel de muurschilderingen in donkere grijze en blauwe tinten, als de meubelen met hun warme gele houtkleur van Finse berk, vormen

Kinderkamer in
"suikerbonenkleur"
(foto oswald
Pauwels)

Slaapkamer van de ouders met meubilair naar ontwerp van Jozef Peeters (foto Oswald Pauwels)

één plastisch geheel, onaangeroerd bewaard gebleven. Een gekleurde ontwerpschets, ter plaatse nog altijd aanwezig, toont de opmerkelijke opvatting van de kamer. De ingenieuze constructie van de meubelen laat immers een dubbel gebruik van de slaapkamer toe: de opklapbedden en de kaptafel kunnen in een oogwenk van opstelling veranderd worden zodat er ruimte en accommodatie ontstaat voor een studeerkamer met een bureau en een kastje, getekend op maat van de Winkler Prins-encyclopedie. Als schouwstuk beschildert Peeters een ingelijste spiegel. Een tekening en een lino van zijn hand, samen met zeefdrukken van zijn vriend Jo Delahaut en enkele siervoorwerpen, die vaak afgebeeld staan op zijn latere schilderijen, vervolledigden dit bijzonder geslaagd ensemble. De speciaal ontworpen rolstoel herinnert aan de ziekte van zijn echtgenote (8). Ook voor de woonkamer aan het einde van de gang tekent Peeters een volledig interieur. Het ontwerp, bewaard in het Museum voor Moderne Kunst te Brussel, is behoudens de muur- en plafondbeschildering niet uitgevoerd. De aanwezige beschilderingen in tinten van geel, groen en oker, geven wel de toon aan waarin deze kamer bedacht is: zonnig en gezellig. Het aanwezige meubilair kwam er in de loop der jaren te staan, zonder veel esthetiserende bedoelingen. Het getuigt van de eenvoudige, maar eigen levenswijze van het gezin.

DE ATELIERFLAT, EEN BESCHERMD MONUMENT

In 1989 brengt Norbert Poulain de atelierflat in de belangstelling en schrijft in het tijdschrift *Vlaanderen*: "De atelierflat wordt momenteel nog bewoond door Godelieve Peeters ... Na lang aandringen heeft zij een paar meubelen verkocht en een nieuwe herschildering is noodzakelijk. Alleen een klassering kan het interieur definitief redden. De ligging in een verouderd sociaal flatgebouw kan die bescherming in de weg staan, doch een steriele reconstructie in een museum zou het noodzakelijk contact met het uitzicht op de Schelde missen. Het behoud van de atelierflat vormt een prachtige uitdaging voor de toekomstige culturele hoofdstad van Europa!"

De uitdaging werd aangenomen en op 3 april 1995 tekent Minister Johan Sauwens het beschermingsbesluit, waarbij de atelierflat wettelijk beschermd wordt als monument wegens zijn historische en artistieke waarde. Het appartementsgebouw zelf, ontworpen in 1921 door Emiel Van Averbek, heeft niet de historische noch de artistieke waarde die een bescherming als monument verantwoordt. De wettelijke bescherming werd dan ook beperkt tot de atelierflat zelf.

DE RENOVATIE VAN HET GEBOUW EN DE RESTAURATIE VAN DE ATELIERFLAT IN 1997-1998

Het appartementsgebouw is na ruim 70 jaar aan renovatie toe. De stad Antwerpen verkoopt het gebouw in die optiek aan de sociale huisvestingsmaatschappij, de c.v. *De Ideale Woning*. De functie - sociale huisvesting - blijft zo gelukkig behouden en de flats worden grondig gerenoveerd en aangepast aan de normen en behoeften van vandaag. De renovatieplannen opgesteld door architect Fons Mostien, doen als het ware een nieuw gebouw verrijzen met een gevel in witte kunststofpanelen.

De nieuwe eigenaar verbindt er zich wel toe de atelierflat van Jozef Peeters geheel intact te bewaren en Godelieve Peeters kan er blijven wonen. Het ligt namelijk in de bedoeling van de stad Antwerpen om op termijn de atelierflat in beheer te geven aan het *Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven*. Godelieve Peeters schonk aan die instelling reeds heel wat documenten van haar vader en legateerde haar nalatenschap aan de Stad Antwerpen. Het is haar uitdrukkelijke wens dat dit uniek interieur blijft bestaan en toegankelijk wordt.

◁ Woonkamer met boven de schouw het schilderij *Stemming* (1956) (foto Oswald Pauwels)

Het appartementsgebouw naar ontwerp van Emiel Van Averbeké vóór de huidige gevelrenovatie (foto Filip Tas)

De conservering en restauratie van de beschilderde muren en plafonds

Uitgangspunten en restauratie-optie

Zelden komt men in een interieur van een 'zekere' leeftijd, zoals dit appartement uit de jaren '20, waarin muren en plafonds niet al talloze malen herschilderd, behangen of overpleisterd zijn. Het uitgangspunt bij de behandeling werd ons gedictieerd door het monument zelf: deze beschildering, zelfs met de kleine en grotere beschadigingen, is zo uniek en authentiek dat we alles op alles zouden zetten om het zo te behouden. Wat ons in deze visie sterkte, was het feit dat we hier niet te doen hebben met wat kleuren op muren en plafonds, maar dat deze laatste door hun beschildering getransformeerd worden tot een ander niveau: het niveau van een kunstwerk. In combinatie met de door Jozef Peeters zelf ontworpen meubels hebben we hier duidelijk met een *Gesamtkunstwerk* te maken.

In plaats van het interieur van deze woonst met kleur te unifiëren, is elke kamer hier gepersonaliseerd, heeft elk vertrek zijn eigen kleurengamma, zijn eigen atmosfeer, zijn eigen compositie. Eén ding hebben ze gemeen: het tweedimensionele is en blijft het uitgangspunt van de ontwerpen. Jozef Peeters werkt met vlakken, wil het vlak van de muur nooit door-

Overzicht van het schadebeeld: vervuiling en verkleuringen, afschilferingen van de verf, verdonkerde oude retouches en afbrokkelend pleisterwerk (foto's Marjan Buyle)

breken, maar respecteert het. Als één kleurvlak over een ander schuift, ontstaat er moeiteloos een nieuwe tint. De bewoners van het huis leven in en onder de composities, ze wonen in een schilderij.

Bewaringstoestand

Bij het begin van de werken bleek al meteen dat de problemen zeer divers waren. Het grote voordeel van dit ensemble is weliswaar dat het vervaardigd werd door iemand die de techniek van het schildersvak volledig beheerste, die goede verfmaterialen gebruikte en die geduldig alle vlakken opvulde met opeenvolgende lagen olieverf. Nadeel is dat de reeds aanwezige ondergrond niet dezelfde kwaliteiten bezat: de mortellaag is dun, weinig adherent in zones met vochtigheidsproblemen en waterinsijpeling en zeer mager (hoog percentage aan zand). Op de buitenmuren en vooral op de kwetsbare hoek van het gebouw, waar omwille van de uitbundige lichtinval het atelier was ingericht, was de bepleistering zo goed als vergaan. In het atelier was de situatie dermate hopeloos dat de mortel al in vroegere jaren was afgekapt en vervangen door een nieuwe onbeschilderde laag. In de andere kamers zaten grote delen van de bepleistering los, waren ze beschimmeld en verrot en moesten ze tijdens deze restauratie ook plaatselijk vernieuwd worden. De beschildering was op andere plaatsen losgekomen in dikke opstuwingen, ook te wijten aan plaatselijke vochtproblemen en lekken.

Een ander probleem vormden oude retouches en verkleuringen. Op plaatsen waar de bepleistering gearsten was, waren oude nagedonkerde retouches te zien, die ook voorkwamen op tal van kleinere beschadigde zones vooral in de onderste, meest kwetsbare muurpartijen. Deze zouden grotendeels aangebracht zijn in de jaren '60. Verkleuringen doen zich uiteraard voor op plaatsen waar de beschildering afgeschermd wordt voor het licht, met andere woorden waar meubels staan of schilderijen aan de muur han-

gen. Ze stelden op zich niet zoveel problemen omdat de meeste objecten na de restauratie op dezelfde plaats zouden terechtkomen. Hetzelfde gold voor de talrijke nagels en ophangsystemen, die we uiteraard onaangeroerd gelaten hebben. De overige verkleuringen beschouwden we als deel uitmakende van de 'patina' van het schilderij.

De beschildering van de muren en plafonds was zeer vervuild, afhankelijk uiteraard van de functie van de kamers en van het gebruikte kleurenschema. De gang had hiervan het minst te lijden, maar in de woonkamer, die in oorlogstijd de enige kamer met verwarming was en waarin met alles gestookt werd dat men in die moeilijke jaren kon vinden, was de verkleuring het grootst.

Uitvoering van de conservering en restauratie

Alhoewel oorspronkelijk alleen een conservering voorzien was, bleek hier meer dan elders dat deze geluidloos overging in een weliswaar bedachtzame restauratie.

Als eerste werk werden de verrotte delen bepleistering uitgekapt en vervangen door een nieuwe mortel met een iets 'betere' samenstelling: een fijne kalkmortel met 1 deel kalk op 3 delen rivierzand. De

barsten, groter dan 2 mm, werden opgevuld met een plamuur op waterbasis, maar de haarbarsten en een soort groot craquelé op sommige plaatsen werden ongemoeid gelaten.

De opstuwingen in de verflaag werden gefixeerd met polyvinylacetaat opgelost in water.

Wat de reiniging betreft werden eerst de droge methodes uitgetest (*wish-ab*-sponsen), maar dit gaf weinig of geen resultaat. Beste reinigingsmiddel bleek het meest eenvoudige solvent te zijn: water! Op sommige erg vervuilde plaatsen, onder andere in de woonkamer en vooral in de buurt van de kachel, was het nodig om een klein percentage ammoniak aan het water toe te voegen. Er werd gereinigd met watten (eerst natte, dan droge) en dit werd herhaald tot deze watten geen vuil meer bevatten.

Na deze reiniging werden de diverse problemen duidelijker: het mooie diepe blauw in de slaapkamer van de schilder en zijn vrouw was later nog eens overschilderd. Deze laag kon met water weggenomen worden, tot de oorspronkelijke heldere blauwe tint opnieuw tevoorschijn kwam. In de woonkamer was na de reiniging de harmonie van het kleurenontwerp een beetje zoek. De gele tinten kwamen er bijzonder fris en licht onder tevoorschijn, maar de groe-

Uitkappen van beschadigd pleisterwerk (foto Marjan Buyle)

Reinigings- en fixeringsproeven in de woonkamer (foto Madeleine Manderyck)

Onder de donker-groene tint kwam de oorspronkelijke, lichtere kleur tevoorschijn (foto Marjan Buyle)

ne tint leek hierin te zwaar. Uit een klein onderzoek naar een eventuele andere, onderliggende kleur kwam inderdaad een lichter, helderder groen naar voren. Deze vlakken werden geretoucheerd naar deze lichtere versie, waardoor het oorspronkelijk evenwicht en de verhouding tussen de verschillende tinten hersteld werden.

In het atelier waren de twee buitenmuren, die de hoek van het gebouw vormen, vroeger al eens herbepleisterd. De oorspronkelijke schildering was hier dus verdwenen. Gelukkig had Godelieve Peeters onmiddellijk na het herpleisteren scrupuleus het originele kleurenschema in witte en grijze tinten op de muren aangeduid. Met de hulp van oude foto's en met de onmisbare steun en het geheugen van de dochter van de schilder, kon op deze muurvlakken het oorspronkelijk ontwerp gereconstrueerd worden.

Vermits Jozef Peeters het appartement in verschillende lagen olieverf beschilderd had en dit had afgewerkt door tamponeren met een grote dasborstel (die nog bewaard is) om een zeer licht reliëf te verkrijgen, werd besloten om deze zelfde werkwijze te gebruiken voor de te herschilderen delen: olieverf van *Winsor and Newton* in drie lagen. De bovenste laag werd geschilderd met een verfrolletje, dat de structuur van de tamponering nabootst. De kleine retouches in de originele lagen werden geretoucheerd met acrylverf van *Schmincke*. Dit werd ook gebruikt op de plinten, ramen en deuren.

Omdat de reiniging, vooral op plaatsen waar ammoniak moest toegevoegd worden, geleid had tot een verschil in glans en matheid, werd gezocht naar een

Slaapkamer vóór en na de restauratie (foto's Marjan Buyle)

Woonkamer vóór
en na de restauratie
(foto's Marjan Buyle)

methode om overal eenzelfde matte glans te verkrijgen en tevens het beschilderde oppervlak enigzins te beschermen. Een voorafgaandelijke proef met lijnolie en met damarvernis in lijnolie werd niet geschikt bevonden, omdat het de kleurentinten teveel beïnvloedde en verdonkerde en omdat het een vrij kleverig resultaat gaf. Op advies van Nicole Goetghebeur van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium werd gekozen voor een mengsel van drie wassoorten: gewassen bijenwas (90 %), carnaubawas (7 %) en ozokerite (3 %), opgelost in grote hoeveelheden white spirit (3 liter of meer voor 250 gr. wasmengsel), om de laag en de materie zo dun mogelijk te kunnen aanbrengen. Voor de vier kamers en de gang was één kilogram wasmengsel voldoende. Het werd aangebracht met watten en na droging lichtjes gepolierd, eveneens met een droge prop watten.

Opgroeien in een beschilderd huis

Godelieve Peeters, de dochter van de schilder en bewoonster van het appartement van Jozef Peeters vertelt.

Va en Moeke bespraken de zaken samen, maar in feite had Va de leiding, waardoor Moeke zich steeds gedomineerd voelde. Ze uitte dat ook menigmaal. Zij was nochtans de 'broodwinner'. De dagelijks bijgehouden huishoudboeken bevestigden een vertrouwensrelatie. Ze werden tot op de centiem nauwkeurig bijgehouden. Later bleken deze voor mij emotionele gegevens, ook een bron van informatie en van groot nut voor allerlei verificaties. Het zijn ware dagboeken van 1922 tot eind 1955, wanneer Moeke na haar lange ziekte overlijdt.

Va had de kinderen verwekt, die in 1925 (Godelieve) en in 1926 (Maarten) op de Gerlachekaai 8 in Antwerpen het levenslicht zagen. Die Va, die zich tot 1925 een internationale reputatie had opgebouwd inzake kunstgebeuren, door het realiseren van eigen scheppingen, het brengen van constructieve kunst, het ontwikkelen van toegepaste kunsten, het organiseren van congressen, de coredactie van een kunsttijdschrift, nam tegenover "zijn gezin", zijn eigen verantwoordelijke beslissing: hij zou de kinderen zelf grootbrengen en onderwijzen, hij ging hun milieu uitbouwen, hij voelde zich zijn tijd vooruit. Doch dit alles met in zijn achterhoofd: "Mogen ze spoedig groot zijn!", zoals hij schreef op

het steeds weerkerend huwelijksgeven aan Moeke, mooi versierde platen met gelukwensen als jaarlijkse mei-verrassing.

Hij maakte foto's van zijn kinderen, na zorgvuldige en lange insceneringen. Zo groeide meteen de drang naar verzorging van het 'decorum', waarin het gezin vertoefde. De evolutie van de kinderen kwam nauwgezet in grafieken op papier. Va bouwde kinderstoelen (à la Rietveld) om ons lichaam, zoals hij later voor zijn zieke vrouw een rolstoel maakte. Voor ons vervaardigde hij speelgoed: een houten hobbelpaard, een kegelspel, een hoeve, een neerhof. Hij ontwierp ook onze meubelen: dozen als opbergmateriaal, bedden die overdag 'verdwenen', alles opklapbaar en inklapbaar. Elke centimeter van het kleine appartement werd benut. Alles moest dienen, was tevens didactisch materiaal: gekleurde diertjes met hun eigen uitdrukkingen als speelgoed, later als model voor de tekenlessen. Poppen, prentenboeken, blokkendozen: alles moest reëel zijn. Maak kinderen geen onwaarheden wijs! Fantasie kreeg voeding door avontuur, lectuur, beleving. Het was alles heel raar! Sinterklaas bestond niet, Sinterklaas was een legende. Ik herinner me hoe we op een avond met feestverlichting de stad ingingen: broer op de schouders van Va, ik bangelijk aan de slip van zijn jas, in de drukte op zoek naar een Japanse versierde pennendoos en een lila potloodslijper in doorschijnend mineraal. Marsepein voor Moeke.

Alles kon dienen om begrippen te verwerven, woordenschat te vormen, te leren tekenen. Onze grijze boterham was de fond, de achtergrond. Daarop de witte platte kaas: het witte doek, het canvas. De prille frisheid van de rode radijsjes en het groene blad. Zo werden begrippen bijgebracht: de fries, de motiefherhaling, de vrije vlakversiering. Dit kon dan later dienen in de tekenlessen: de fond wassen, het canvas aanduiden, het motief invullen. Het koloriet tover je zelf. Nadien werd ons werk besproken. Later kwamen daar de druktechnieken bij.

De schildering in vlakken op de muren en plafonds werd door Va zelf uitgevoerd, steeds volgens zijn constructieve visie en ideeën. "Tu y vis comme dans un tableau", zei Michel Seuphor toen hij op bezoek kwam. Elke kamer had haar eigen sfeer.

Het atelier met zicht op de Schelde was koel, rustgevend, niet-emotioneel, neutraal. De meubels vullen de inhammen van de muren, fungeren als nissen.

Onze kinderkamer in suikerbonenkleuren, fris en sereen. De kamer van de ouders intens creatief, met gedurfd koloriet, en daarbij de warm getinte houtsoorten in combinatie met gepatineerd koper. Hij hield van de weerspiegelingen in metaal, in een spiegel. De meubels waren glanzend gepolitoerd. Lusters, verlichting, alles speelde zijn rol in elke kamer. De bedden moesten kunnen verdwijnen. Het was een toverkamer, een 'gouden kamer'.

En dan de woonkamer, licht en zonnig, met warme huiselijke sfeer: de piano, de ronde tafel, het acajou-fonoplatenkastje, de fonograaf: His Master's Voice.

De gang als bindmiddel, als perspectief. De deurpanelen als decor in de gang. De schildering moest niet ontregelen. Alles moest puur blijven, geconstrueerd en sereen.

Wij mochten niet veel beredderen in die kamers. Creatief waren we op ons beidjes aangewezen. De gang gaf mogelijkheid tot baantje glijden, tot rollen met de bal, tot kegelspel. De kinderkamer was de speelkamer. In het atelier kwam later een bord. In de keuken deden we wetenschappelijke *Tom Titt*-spelletjes. Fysiek uitleven kon alleen buiten.

Toen Moeke ziek en verlamd thuis kwam en wij plots toch naar school moesten, waren we stijve en àl te rustige kinderen geworden. Fietsen, zwemmen, sport en volksdansen zorgden later voor uitleven, voor ritme aanvoelen. Er was iets asociaal in onze opvoeding, iets contra-tempo. We konden niet ons mannetje staan. We hadden een geweldige droomfantasie, stonden weigerachtig tegenover elke collectieve aanpak. Vake leerde ons het Morse-alfabet, leerde ons seinen. Maar zowel broer als ik bleven ons hele leven op zoek naar moeder. Broer huwde in Amerika een vrouw die 17 jaar ouder was dan hij. Vader bleef voor allebei een gesprekspartner. Hij bleef ons helpen bij diverse moeilijkheden.

Ik bewonderde zijn eindeloze werkkraft, zijn energie, zijn verantwoordelijkheidszin, zijn goed-geluimd-mens zijn. De persoon die zo gelukkig de *Vliegende Hollander* van Wagner kon fluiten!

◀ De kinderen Godelieve en Maarten Peeters tusschen van het speelgoed, dat hun vader voor hen maakte (foto Jozef Peeters)

▶ Godelieve Peeters met haar vader op de Wereldtentoonstelling in Brussel van 1935

EINDNOTEN

Onze dank gaat naar allen die het project een warm hart toedrogen en de realisatie ervan mogelijk maakten, met name mevrouw Godelieve Peeters, de Stad Antwerpen, de c.v. *De Ideale Woning*, architect Fons Mostien, Yvo Van Dingenen voor de *Tijdelijke Vereniging Cosimco en Brebuild* en Els Jacobs en Philippe Schurmans voor hun gewaardeerd restauratiewerk.

- (1) Michel Seuphor, anagram van Orpheus, pseudoniem van Fernand Berckelaers (°1901), dichter romancier, kunscriticus, schilder, graficus en vooral onvervangbare getuige van 60 jaar avant-gardekunst. Ontgoocheld over het Vlaams onbegrip voor de moderne kunst vertrekt hij in 1925 definitief uit Antwerpen en vestigt zich in Parijs. Hij blijft wel contact houden met de Belgische kunstscène. Zijn boek *La peinture abstraite en Flandre* van 1963 is nog steeds een standaardwerk. Het appartement van Jozef Peeters wordt er vermeld. Seuphors' uitspraak "Tu vis comme dans un tableau" wordt aangehaald in PEETERS G., *Beschrijving appartement de Gerlachekaai 8, 2000 Antwerpen*, onuitg. nota Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven te Antwerpen, Antwerpen, 1991.
- (2) *Catalogus retrospectieve tentoonstelling*, (cat.tent. Hessenhuis), Antwerpen, 1960.
BEX F., *Jozef Peeters (1895-196)* (cat. tent. ICC), Antwerpen, 1978. MELDERS R., *Jozef Peeters (1895-1960)*, Antwerpen-Amsterdam, 1978. BEX F. en DUBOIS J., *Jozef Peeters tussen individualisme en gemeenschapskunst*, in *Streven*, aug.-sept., 1978, p. 993-1000.
CASTEELS M., *Jozef Peeters*, in *Interbellum*, Gent, jg. 11 nr. 2, (1991), p. 7-16.
PEETERS G., *Godelieve Peeters, dochter van kunstschilder Jozef Peeters 1895-1960, getuigt*, in *Antwerpen 1920. Kruispunt van Europese culturen* (cat. tent. Archief en Museum voor het Vlaams Cultuurleven), Antwerpen, 1993, p. 31-35.
Retrospectieve Jozef Peeters 1895-1960 (cat. tent. Provinciaal Museum voor Moderne Kunst), Oostende, 1995.
- (3) DE VREE P., *Een profiel van de pionier Jozef Peeters*, in *Hulde aan Jozef Peeters* (cat. tent. Galerij Jeanne Buytaert), Antwerpen, 1972, p. 18.
- (4) De belangrijkste informatie over de inrichting van de atelierflat is van de hand van Godelieve Peeters, die met groot respect alle documenten verzamelde en bewaarde. Haar synthesenota (zie eindnoot 1) is onmisbaar om het concept en de realisatie van dit interieurkunstwerk toe te lichten.
Het was de verdienste van Norbert Poulain dit interieur in de belangstelling te brengen door de publicatie in het tijdschrift *Vlaanderen*, geïllustreerd met prachtige foto's van Filip Tas. POULAIN N., *De atelierflat van Jozef Peeters in Antwerpen*, in *Vlaanderen*, 1989, jg. 38, p. 272-275.
Voor het oeuvre van stadsbouwmeester Emiel Van Averbeke, zie AERTS W., *Emiel Van Averbeke (1876-1946)*, onuitgeg. verhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1977. MALLIET A., *Beschermingsvoorstel "Jonge Bouwkunst"*, 1993, Archief ROHM-Antwerpen, Monumenten en Landschappen.
- (5) TROY N.J., *The De Stijl Environment*, Cambridge-Londen, 1983, p.162.
- (6) PEETERS J., *Over kunstenaarsraden*, in *Vlaamsche Arbeid*, 1922, 12, p. 423-428.
- (7) PEETERS J., *Kunstschilder met Bouwkunstenaar*, in *Bouwkunde*, 1924, p. 73-75.
- (8) De ontwerpschets voor de slaapkamer en de beschilderde spiegel zijn afgebeeld in *Retrospectieve Jozef Peeters 1895-1960* (cat. tent. Provinciaal Museum voor Moderne Kunst), Oostende, 1995, resp. p.66 (afb. 62) en p. 84 (afb. 82).

Madeleine Manderyck is inspecteur Monumenten en Landschappen, provincie Antwerpen

Marjan Buyle is verantwoordelijk voor de conserveringsploeg van de afdeling Monumenten en Landschappen

De vloertegelfabriek Emmanuel Rottiers te Tisselt-Willebroek in de context van de Belgische cementtegelandustrie

Mario Baeck en Hugo Lejon

De Cerabos-vloeren van de n.v. Rob Bossuyt te Harelbeke (nummers 162 en 163) vormen echte vloertapijten in de warmrode tinten van oosterse tapijten (verkoop-catalogus, verz. M. Baeck)

Tot de Tweede Wereldoorlog was de gefigureerde, in de massa gekleurde cementtegel, door zijn gunstige verhouding prijs-kwaliteit, een veelgevraagd Belgisch product dat zijn eigen plaats had veroverd naast de keramische vloertegel. Smaakveranderingen en vooral ook economische motieven leidden net als bij de keramische tegel

tot de quasi volledige teloorgang van deze eens zeer bloeiende industrietak die in het midden van de 19de eeuw ontstond.

Op de bewaard gebleven producten na - vaak prachtige tegeltapijtvloeren - zijn de meeste materiële sporen van het productieproces nu nagenoeg vol-

ledig verdwenen. Het aanbod van de nog bestaande cementtegelfabrieken is sindsdien volledig veranderd, de productiemethodes zijn gemoderniseerd en de vroegere machines en mallen zijn veelal verdwenen. Ze werden uit plaatsgebrek opgeruimd en voor de metaalprijs verkocht of hersmolten. Daardoor is de nagenoeg intact bewaard gebleven cementtegelfabriek Emmanuel Rottiers te Tisselt een waardevolle industrieel-archeologische site geworden.

Vooraleer wij deze fabriek en haar geschiedenis uitvoerig beschrijven, is het voor een beter begrip wenselijk het geheel te situeren in zijn ruime context, ook omdat de nodige informatie daarover niet gemakkelijk beschikbaar is.

CEMENT

Het product

Als basismateriaal voor de cementtegelnerijverheid fungeert uiteraard het cement, een tot fijn poeder gemalen *“gebakken product van een mengsel van fijn-gemalen klei en harde of zachte kalksteen die, vochtig gemaakt, min of meer snel verhardt”* (1).

Het *“branden”* van cement gebeurt aan de vrij hoge temperatuur van circa 1450 graden Celsius. Door basisproducten te gebruiken met een zeer laag ijzer-

gehalte en door toevoeging van kaoline en krijt wordt witte cement verkregen.

Cement wordt, zoals bekend, meestal niet zuiver gebruikt maar met een vulmiddel of toeslagmateriaal gemengd. Indien men daarvoor fijn inert materiaal zoals zand gebruikt, verkrijgt men mortel. Voegt men er ook grof steenachtig materiaal zoals grind aan toe dan spreekt men van beton.

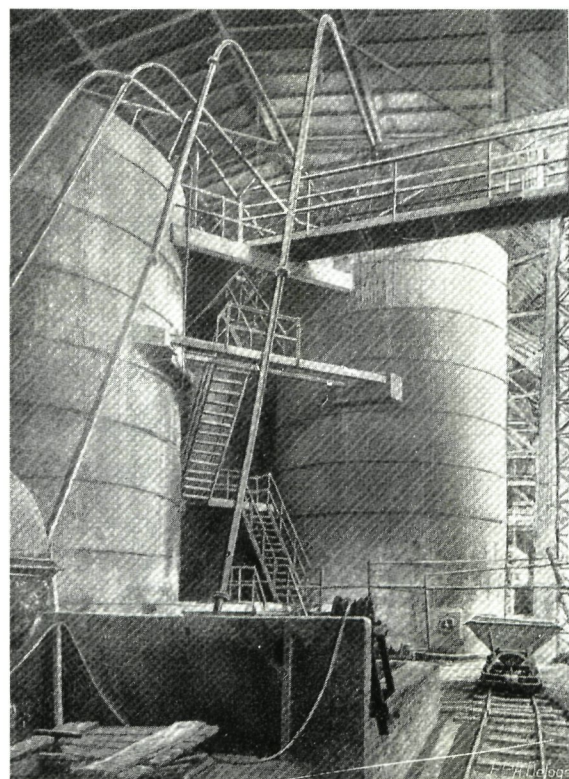
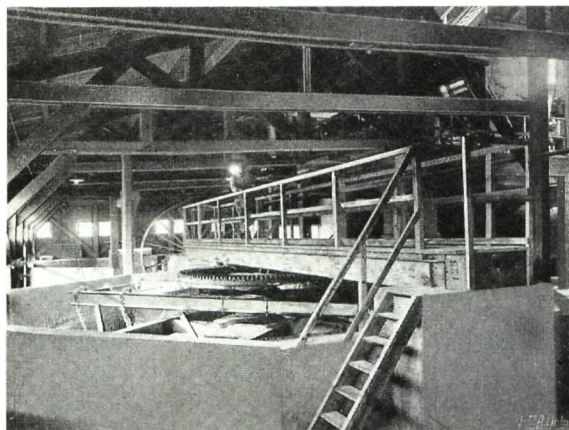
Als bindmiddel is cement (uit het Latijn *caementum* = gehouwen natuursteen, in laat-Latijn cement, pleister) reeds van in de klassieke oudheid bekend, en dit naast de nog vroeger ontdekte kalkmortels. De Romeinse bouwkundige Vitruvius merkte in de 1ste eeuw voor Christus reeds op dat een mengsel van vette kalk met vulkanisch materiaal uit de flanken van de Vesuvius door toevoeging van water snel tot een sterke mortel verhardde.

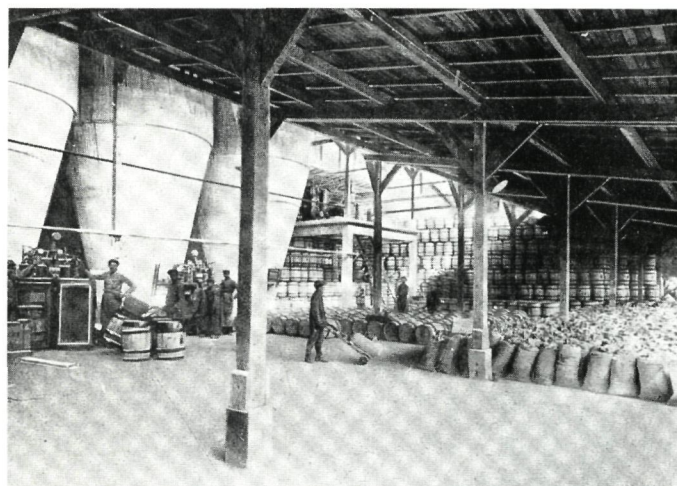
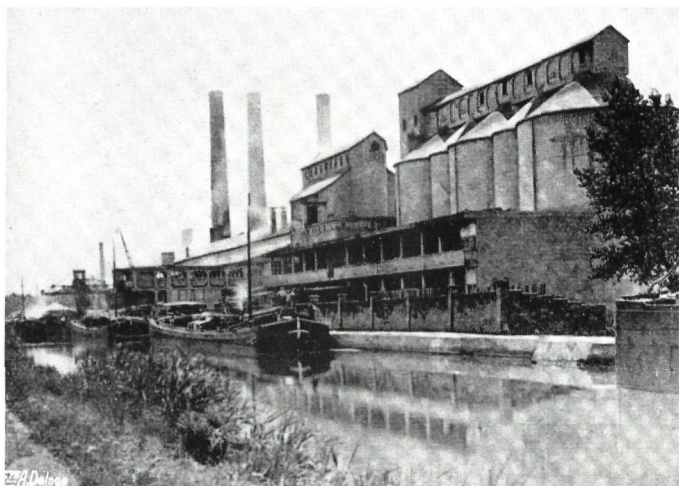
Een gedeeltelijke verklaring voor de hydraulische verharding van mortels, zelfs onder water, werd echter eerst in 1756 gevonden door de Engelse ingenieur John A. Smeaton (1724-1792).

De kennis hierover werd vervolgens verfijnd door de Franse ingenieur Louis Joseph Vicat (1786-1861) die er in 1818 in slaagde de samenstellingsverhoudingen voor hydraulische kalk tegenover die van cement af te lijnen.

Bij de "natte" productiemethode van cement werden krijt of kalksteen met klei in vaste verhoudingen gemengd met water tot een dikke, nog vloeibare brij (Le ciment Portland artificiel, 1930)

De kalk-kleibrij werd in grote bekens verzameld, gecontroleerd en - zo nodig - beter gedoseerd. Daarna werd de mengeling in roterende ovens ingebracht en aan 1450°C tot cement gebrand (Le ciment, Portland artificiel, 1930)

▷ Het eindproduct - gebruiksklare cement - werd in reusachtige silo's opgeslagen (Le ciment, Portland artificiel, 1930)

▷▷ Tenslotte werd de cement - naar gelang de bestellingen - verpakt in zakken van 50 kilo of in vaten. Dergelijke tonnetjes zijn zeer vaak te herkennen op afbeeldingen van cement-tegelfabrieken (Le ciment, Portland artificiel, 1930)

De Gentse cement-tegelfabriek T. Picha & Cie produceerde zelf Portland cement die in de karakteristieke, flesvormige ovens rechts vooraan op de afbeelding werd gebrand. De nabijheid van spoorweg en haven was voor dergelijke fabrieken een extra troef (Reclamekaart, verz. M. Baeck)

De beginnende cementindustrie

Een eerste industriële toepassing kwam er in 1796 toen de Engelsman James Parker uit Northfleet een natuurlijke hydraulische cement patenteerde onder de naam "Roman cement", een product dat ook al snel de naam "Parker cement" meekreeg. Dit materiaal werd gebrand uit mergelgesteente dat tot 35 % klei bevatte. Tot deze soort behoren zowel het reeds genoemde puzzolaan (uit de omgeving van Napels) als het tras (Rijnland) en het santorin (naar het gelijknamige Griekse eiland). Het snelbindend materiaal was bruinegel van kleur en werd gecommercialiseerd in een fabriek die werd opgericht door Wyatt, Parker en Co en later werd overgenomen door I.M. Blashfield.

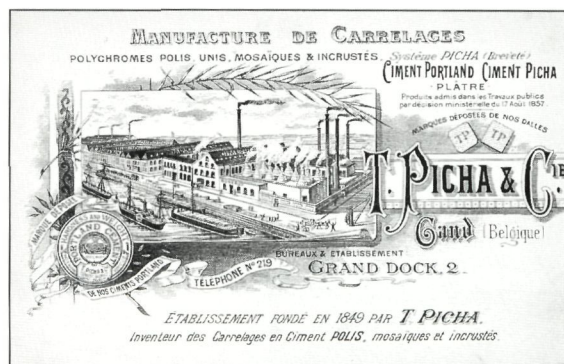
Hoewel men er in het Franse Boulogne-sur-Mer reeds in 1802 in gelukte dit Parker cement na te maken, slaagde men er door een gebrek aan voldoende grondstoffen niet in dit product op een brede basis te commercialiseren. Men bleef op het Europese continent aanvankelijk dan ook voornamelijk hydraulische kalk gebruiken.

Het grote succes van dit Parker cement leidde in Engeland zelf echter vrij snel tot een nieuwe ontdekking die deze natuurlijke cement zelfs vrij vlug verdrong. In 1824 breveteerde Joseph Aspdin, een steenbakker uit Leeds, de eerste kunstmatige cement als een "verbetering in de productie van kunststeen" onder de benaming "Portland-cement" omdat het gebrande mengsel van gebluste kalk en klei in kleur gelijk was aan de zandsteen uit Dorset. Dit product werd onmiddellijk gecommercialiseerd en brak voor goed door onder impuls van Isaac Charles Johnson die er aanvankelijk in slaagde om vanuit Zuidoost-Engeland de markt haast volledig te beheersen. De

kwaliteit van het Portlandcement was immers zeer standvastig, terwijl die van het natuurcement - dat wel veel goedkoper was omdat men de grondstoffen niet vooraf zorgvuldig diende te mengen - daarentegen sterk afhankelijk was van de wisselende samenstelling van de natuurlijke kalkgesteenten uit de steengroeven.

Op het Europese continent werd eveneens met succes verder geëxperimenteerd en ontstonden gelijkwaardige producten. Zo kwam in Frankrijk vanaf 1846 in de streek van Boulogne-sur-Mer een belangrijke cementindustrie tot stand (2) terwijl in Duitsland de eerste Portland cementfabrieken rond 1855 werden opgericht (3). Op dat ogenblik was de cementproductie de kinderschoenen duidelijk ontgroeid.

Op de Wereldtentoonstelling van 1855 in Parijs konden dan ook reeds 92 exposanten - waaronder 47 Franse fabrieken - in de afdeling "matériaux artificiels" hun eigen kalk- en cementproducten en -toepassingen aan het publiek voorstellen (4).

De Belgische cementnijverheid

Ook in het zich vrij vroeg industrialiserende België werd reeds in de eerste helft van de 19de eeuw cement geproduceerd. Het ging daarbij evenwel om natuurlijke cement uit materiaal van omvangrijke geologische lagen in het Doornikse of om Romeinse cement dat uit "septariën" of knollen uit de Rupe- liaanse Boomse klei werd gebrand. Zo produceerden *Josson & Delangle te Niel vanaf ca. 1833* natuure- cement dat zij onder de benaming "*Ciment de Boom*" op de binnen- én buitenlandse markt verdeelden (5).

Met de productie van Portlandcement daarentegen werd in ons land pas vanaf 1870 gestart. De twee eerste fabrieken werden namelijk opgericht tussen 1870 en 1872 (6). Een derde volgde in 1882 en een vierde in 1888. Tien jaar daarna werden nog eens twee andere fabrieken opgericht. Een echte door- braak kwam er pas rond 1900 toen voor de productie speciale, draaiende ovens werden ingevoerd (7).

Daarna ging het snel. Zo steeg de productiviteit van de Belgische cementindustrie van 150.000 ton in 1896 naar 3.600.000 ton in 1929 (8). Het aantal ce- mentfabrieken steeg daarbij van 25 (met 2305 werk- nemers) in 1896 tot niet minder dan 59 (met 4095 werknemers) in 1910 (9). Daardoor kon zowel de bouwnijverheid als de gespecialiseerde industrie be- schikken over een enorm aanbod van verschillende cementvarianten en -merken.

Tijdens de Wereldtentoonstelling te Brussel in 1910 kon de Antwerpse exposant Jacques Gevers bijvoor- beeld dan ook niet zonder enige trots adverteren met de slogan "*Mille marques de fabrique déposées en Belgique pour ciment*" (10).

In 1935 telde men uiteindelijk 32 cementfabrieken met name 19 in de provincie Henegouwen (waarvan acht in het zogenaamde "*Centre*" en elf in het Door- nikse), 5 in Luik en telkens 1 in Waals-Brabant en Namen. Vlaanderen daarentegen telde dan slechts 6 fabrieken, alle in de provincie Antwerpen (met name drie in de Kempen en nog eens drie ten zuiden van Antwerpen, namelijk in Niel, Burcht en Hemik- sem) (11).

Het grootste deel van de productie van de onder- scheiden Portlandcementsoorten was in deze periode voor de export bestemd. Eén bron raamde het export- aandeel zelfs op niet minder dan vier vijfden van de totale productie (12) die op dat ogenblik geschat werd op niet minder dan 5 miljoen ton per jaar met een commerciële waarde van 115 miljoen frank (13).

De vloer- en trottoir- tegels voor zwaar- dere toepassingen in werkhuizen, fabrieken en voor buitengebruik werden meestal voor- zien van een licht reliëf (Verkoopcata- logus Andreas Gommers, Antwer- pen 19de eeuw, verz. M. Baeck)

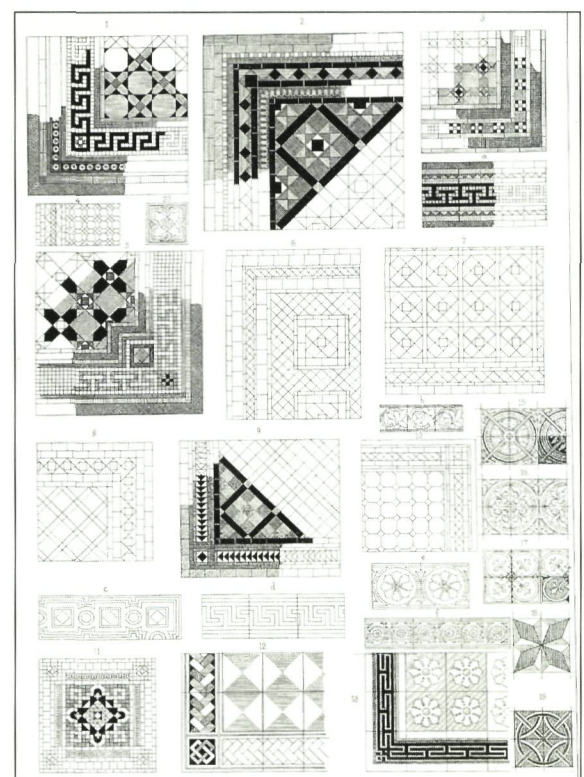
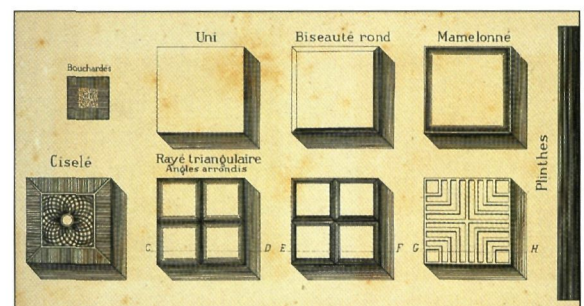
Net als bij de kera- mische tegels wordt door de ontwerpers van cementtegels geput uit de talloze ornamentplaten met voorbeelden van te- gelvloeren (verz. H. Lejon)

CEMENTTEGELS

Tegelijk met de ontwikkeling van de cementnijver- heid en het onderzoek naar de verbetering van het basismateriaal werd zowel door cementfabrikanten als door onafhankelijke ondernemingen ook geëxpe- rimenteerd met nieuwe toepassingsvormen voor het cement.

Al snel slaagden zij erin een grote verscheidenheid aan producten in het nieuwe materiaal aan te bieden. Naast bouwornamenten - zoals plinten, lijsten, ko- lommen, pilasters, sluitstenen, consoles, balustraden, waterspuwers e.d. - en vrije voorwerpen - zoals vazen, beelden, fontein - werden ook vrij snel vloer- en trottoirtegels aangeboden.

Door marmer en steen te combineren met gekleurde Parker cement slaagde de reeds genoemde Engelse ondernemer I.M. Blashfield er in 1836 reeds in om

Keramisch vloertegel-
tapijt in de
La Fontaine-refer
van het Instituut
van de Zusters
Ursulinen, Onze-
Lieve-Vrouw-Waver
(foto O. Pauwels)

Vanuit de neo-goti-
sche belangstelling
voor de veelkleuri-
ge, gefigureerde
middeleeuwse vloer-
ren kreeg de tegel-
industrie een be-
langrijke impuls.
Het resultaat is
vaak zeer ge-
slaagd, zoals hier in
de kloosterkerk van
de Zusters Ursulin-
nen te Tildonk
(foto O. Pauwels)

De tegelfabrikanten speelden op de belangstelling voor historische vloeren in door gelijkaardige ontwerpen aan te bieden. Neogotisch vloertapijt uit het Album 1903 van T. Picha & Cie, Gent (verz. M. Baeck)

versierde vloeren te produceren (14). In de daaropvolgende decennia werd dit product verder ontwikkeld. Het gelijktijdige succes dat de gedecoreerde keramische vloertegel tijdens de Wereldtentoonstellingen kreeg is hieraan wellicht niet vreemd (15). Was op de Wereldtentoonstelling van Parijs in 1867 de *Usine Lafarge* nog quasi de enige fabrikant die veelkleurige cementmozaïektegels tentoonstelde, 11 jaar later - op de Wereldtentoonstelling van 1878, eveneens te Parijs - was het aanbod daarvan gegeneraliseerd (16).

De vraag naar dergelijke vloertegels werd - net als bij de keramische tegels - gestimuleerd door verschillende factoren.

Voldeden vloeren in natuursteen en parketvloeren in het begin van de 19de eeuw nog volledig aan de eisen en de smaak van de opdrachtgevers, dan komt hierin vrij snel verandering op het ogenblik dat een steeds groter publiek gewonnen raakt voor een architectuur waarbij het gebruik van veelkleurige materialen aan belang wint. Hoewel architecten, leveranciers en fabrikanten ook met deze meer traditionele materialen op een creatieve manier - en niet geheel zonder succes - trachten te voldoen aan de zich wijzigende smaak, slagen de keramiek- en cementtegelproducenten er desondanks zonder veel moeite in een belangrijk marktaandeel te verwerven. Daarbij

speelden - naast de grotere mogelijkheden die deze nieuwe producten op het esthetische vlak boden - vooral economische en hygiënische redenen een doorslaggevende rol.

Nadat - zowel bij de productie van cementtegels als van keramische vloertegels - de aanvankelijke technische moeilijkheden overwonnen waren, slaagden de tegelfabrikanten er moeiteloos in om aantrekkelijke, kleurige en kwalitatief hoogstaande gefigureerde tegels op een industriële basis te produceren en dit - zowel tegenover gelijkaardige vloeren in natuursteen als tegenover ingelegde parketvloeren - aan zeer competitieve prijzen.

M&L BINNENKRANT

Nr. 95
Bijlage bij
M&L 17/6
november-
december
1998

Snuifdoos,
London circa
1750.
(1,8 x 7 x 5,7 cm)

Tentoon- stellingen

WONEN IN ARCADIE

Het Noord-Brabants Museum in het Nederlandse 's-Hertogenbosch wijdt een tentoonstelling aan de interieurs van Nederlandse kastelen en historische buitenhuizen, die particulier worden bewoond. Deze monumentale huizen zijn doorgaans niet voor publiek toegankelijk. De tentoonstelling laat een selectie van bijna vierhonderd objecten zien, afkomstig uit een zestigtal huizen, die samen een beeld geven van dit belangrijk stuk cultureel erfgoed. De kunstwerken en historische voorwerpen worden zo gepresenteerd dat de bezoeker een levendige indruk krijgt van de woonstijl in deze veelal adellijk bewoonde historische huizen.

Het particulier wonen in een kasteel of historische buitenplaats mag dan een voorrecht zijn, keerzijde is wel dat het beheer van een monumentale woning

een zware financiële last kan betekenen. Vaak bestaat er een traditie van eeuwenlange bewoning door hetzelfde geslacht. De bereidheid het familiebezit met de nodige offers in stand te houden om het aan de volgende generaties door te kunnen geven, dient dan ook evenzeer het algemeen belang. Om de toekomst van deze historische buitenplaatsen met hun gedurende generaties opgebouwde inboedels veilig te stellen, werd in 1973 op initiatief van de eigenaren en de Nederlandse overheid de *Stichting tot behoud van Particuliere Historische Buitenplaatsen* opgericht. Het vijftienvestigjarig jubileum van de Stichting, die ruim driehonderd buitenplaatsen vertegenwoordigt, vormt de directe aanleiding voor deze tentoonstelling. Bij deze gelegenheid werden de bewoners bereid gevonden om hun deuren als het ware voor het publiek te openen, door bijzondere, nooit eerder geëxposeerde stukken beschikbaar te stellen. Daaronder bevinden zich zowel kunstwerken van bijzondere allure als gebruiksvoorwerpen. Ze hebben met elkaar gemeen dat ze karakteristiek zijn voor het wonen op een kasteel of historische buitenplaats, en iets vertellen over het leven van de bewoners. In de loop der eeuwen zijn een groot aantal van die buitenplaatsen uitgegroeid tot ware schatkamers, een fenomeen dat zich uiteraard met alle pro-

blemen vandien - instandhouding, beveiliging, verkoop ... - ook in België stelt. De tentoonstelling is dan ook mede bedoeld om het behoud van historische inboedels op de politieke en ambtelijke agenda te krijgen. Een initiatief dat minstens navolging verdient.

De tentoonstelling is opgebouwd rond een aantal themagroepen. Een belangrijke groep wordt gevormd door de portretten van de bewoners. De portretgalerij van het voorgeslacht is immers een typisch kenmerk van het historisch interieur. Omgekeerd uit de trots op het eigen huis en landgoed zich vaak in het afbeelden ervan, niet alleen op diezelfde portretten, maar ook op glaswerk en porselein. De woonstijl van de bewoners komt aan bod in een denkbeeldig 'salon', waarin een keur van meubelen en accessoires, gekozen uit verschillende stijlperiodes, is opgenomen. In de 'eetkamer' worden antieke serviezen, zilver, glas, tafellinnen eetkamermeubilair getoond. In het 'oosters kabinet' wordt de voorliefde voor Chinees en Japans porselein aanschouwelijk gemaakt. Andere themagroepen zijn bijvoorbeeld gewijd aan de jacht, de keuken en het personeel, het romantische ridderideaal en de koninklijke souvenirs, of nog het beheer van de landgoederen, de heraldiek, en de rituelen van het adellijke leven. In een videofilm komt een aantal bewoners zelf aan het woord, met name over de problematiek rond de hedendaagse bewoning van historisch erfgoed.

Tegelijk met de tentoonstelling verschijnt een fraai uitgegeven catalogus die het thematisch opzet van de tentoonstelling volgt. In woord en beeld worden de sfeer en de context opgeroepen waaraan de tentoongestelde voorwerpen hun ontstaan te danken hebben en waarin ze ook thuishoren. Meer dan zestig huizen werden hiervoor bezocht, geïnventariseerd, beschreven en gefotografeerd. In een inleidend essay schetsen Ronald van Immerseel en Heimerick Tromp het ontstaan en de evolutie van de 'buitenplaats', wordt een rondgang gemaakt langs de verschillende vertrekken van het huis, en wordt stilgestaan bij het decorum.

Jo Braeken

Wapenzaal
van kasteel
Heeswijk -
Nederland,
circa 1890
Olieverf op doek
48,7 x 53 cm

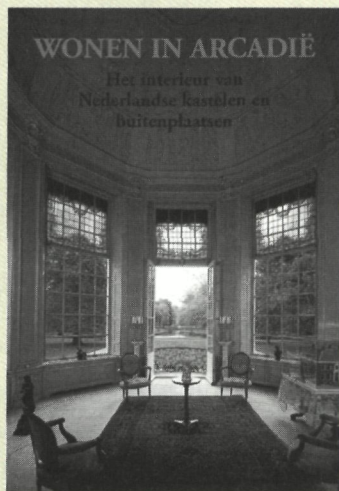
Wonen in Arcadië

Noord-Brabants Museum
tot 10 januari 1999
dinsdag-vrijdag 10-17 u, zaterdag-,
zon- en feestdagen 12-17 u
Verwersstraat 41, 's-Hertogen-
bosch - ☎ 00.31.73.6877800 -
Fax 00.31.73.6877899

Catalogus:

*Wonen in Arcadië, Het interieur van
Nederlandse kastelen en bui-
tenplaatsen*

Auteurs: Koeno Sluyterman van
Loo, Ronald van Immerseel en
Heimerick Tromp
Waanders uitgevers, Zwolle, 1998,
256 p., ISBN 90-400-9245-1
Prijs 65,- fl. (per 11.01.1999 85,- fl.)

Typologische studie over de architec-
tuur van het Franse departementaal
museum tijdens de periode van het
eclectisme, als representatief prestige-
object van de stedelijke bourgeoisie in
de 'provincie', met een belangrijke
educatieve rol in het regionaal zelfbe-
wustzijn, weg van Parijs.

Chœur clos, chœur ouvert
*De l'église médiévale à l'église
tridentine (France XVIIe-XVIIIe siècle)*
Bernard Chedozeau
Parijs, Cerf, 1998, 123 p.,
ISBN 2-204-05810-6

Studie over de langzame, bij tijden
conflictrijke evolutie van het middel-
eeuwse naar het contra-reformatori-
sche kerkgebouw in Frankrijk, onder
invloed van de liturgische omwentelin-
gen van Trente en Port Royal, van
monastieke mystiek tot collectieve
prediking.

Gartenstadt als Reformmodell
*Siedlungskonzeption zwischen Utopie
und Wirklichkeit*
Thomas Krückemeyer
Siegen, Carl Bösch Verlag, 1997,
110 p., ISBN 3-932212-03-7

Beknopt overzicht van de ontwikkeling
van de tuinwijkgedachte als paradigma
van een werkzaam en bovenal plura-
listisch experiment, rond de eeuwwis-

seling gevoed door pragmatische
huisvestingsalternatieven van het
industriële apparaat en reformistische
utopieën van de verlichte burgerij.

Die Gartenstadt Staaken (1914-1917)
Typen, Gruppen, Varianten
Karl Kiem
Berlijn, Gebr. Mann Verlag, 1997,
235 p., ISBN 3-7861-1885-X

Monografie over de Berlijnse tuinwijk
Staaken, modelproject van de Duitse
bepauningsindustrie en enige
'siedlung' die werd aangezet en
voltooid vóór en tijdens de Eerste
Wereldoorlog, een vroeg werk van
Paul Schmitthenner, later boegbeeld
van de traditionalistische architectuur.

Neues Bauen der 20er Jahre
*Gropius, Haesler, Schwitters und die
Dammerstocksiedlung in Karlsruhe
1929*
Brigitte Franzen en Peter Schmitt
(red.)

Karlsruhe, Info Verlagsgesellschaft,
1997, 256 p.,
ISBN 3-88190-217-1
Catalogus bij een tentoonstelling
gewijd aan de Dammerstocksiedlung
in Karlsruhe, een van de belangrijkste
modernistische woningbouwprojecten
in Duitsland, uitgevoerd onder leiding
van Walter Gropius en Otto Haesler
als laureaten van een architectuur-
wedstrijd, en gekenmerkt door
strokenbouw.

**Twee eeuwen Rijkswaterstaat
(1798-1998)**
A. Bosch en W. Van der Ham (red.)
Zaltbommel, Europese Bibliotheek,
1998, 343 p., ISBN 90-288-6518-7

Wetenschappelijke publicatie over de
geschiedenis van Rijkswaterstaat, als
'ministerie van openbare werken'
gedurende tweehonderd jaar de be-
langrijkste 'vormgever' van Nederland,
een historisch overzicht over de
verwezenlijkingen, de betrokkenen en
de technieken.

Hausbau in Belgien
G. Ulrich Großmann, Dirk J. De Vries
en Klaus Freckmann (red.)
Marburg, Jonas Verlag, 1998, 293 p.,
ISBN 3-89445-212-9

Bundel opstellen van een colloquium
over de bouwhistorie van het woon-
huis in België (Blankenberge, 1993),
georganiseerd door de Arbeitskreis für

Literatuur

DE KEUZE VAN M&L

Martin Haller
Leben und Werk 1835-1925
Wilhelm Hornbostel en David Klemm
(red.)
Hamburg, Dölling und Galitz Verlag,
1997, 269 p., ISBN 3-930802-71-6

Catalogus bij een tentoonstelling
gewijd aan Martin Haller naar aanlei-
ding van het eeuwfeest van het Ham-
burgse Stadhuis, het belangrijkste van
de ruim 500 eclectische gebouwen die
de ei zo na vergeten architect gedu-
rende een 50-jarige carrière in de
Hanzestad naliet.

**Vom Universalmuseum zum Kunst-
palast**
*Zur bautypologischen Entwicklung des
französischen Provinzmuseum im
19. Jahrhundert*
Oliver Gradel
Hildesheim, Georg Olms Verlag, 1997,
386 p. ISBN 3-487-10302-8

Hausforschung, met uiteenlopende bijdragen over de stedelijke en landelijke woning van de middeleeuwen tot het interbellum.

De Sint-Pieterskerk te Leuven
Architectuur en kunstpatrimonium
David Mellaerts
Leuven, Acco, 1998, 157 p.,
ISBN 90-3343879-8

Monografie over de Leuvense Sint-Pieterskerk, belangrijk voorbeeld van de Brabantse hooggotiek, met een architectuuranalyse, een reconstructie van de vroegere romaanse kerk, een overzicht van de kunstwerken en de historie van het gebouw.

Temple Moore
An architect of the late gothic revival
Geoffrey K. Brandwood
Stamford, Paul Watkins Publishing,
1997, 310 p., ISBN 1-900289-03-2

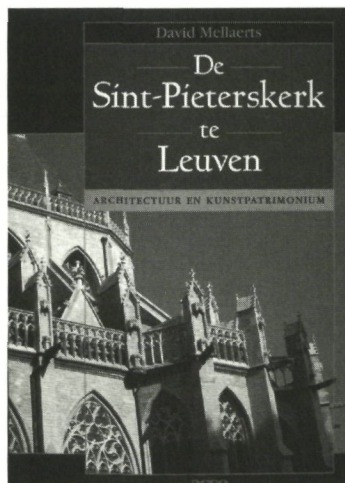
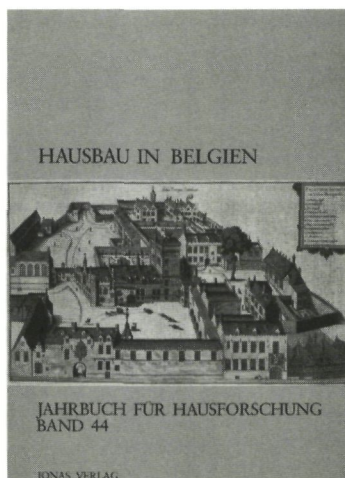
Monografie over Temple Moore (1856-1920), belangrijk vertegenwoordiger van de late neogotiek in Engeland, leerling van Georg Gilbert Scott en leermeester van diens zoon Giles Scott, auteur van een veertigtal nieuwbouwkerken, talrijke restauraties, kerkinterieurs en burgerlijke opdrachten.

Baukonstruktion zwischen Innovation und Scheitern
Verona, Langhans, Gilly und die Bohlendächer um 1800
Eckart Rüsck
Petersberg, Michael Imhof Verlag,
1997, 302 p., ISBN 3-932526-00-7

Studie over het schenkeldak aan de hand van 40 voorbeelden in en om Berlijn en Potsdam, een daktype met gebogen houten spantstructuur dat omwille van toegeschreven materiaalzuinige eigenschappen omstreeks 1800 door met name Carl Georg Langhans en David Gilly werd gepropageerd, om vervolgens roemloos te verdwijnen.

Mauerziegel als historisches Baumaterial
Ein Materialleitfaden und Ratgeber
Mila Schrader
Suderburg-Hösseringen, Anderweit Verlag, 1997, 253 p.,
ISBN 3-931824-02-0

Eerste in een reeks handleidingen over historische bouwmaterialen, gewijd aan de baksteen, met aandacht voor zijn betekenis in de architectuur-

geschiedenis, bouwfysische eigenschappen, evoluties in productieproces en toepassing, en mogelijkheden tot hergebruik.

Leitfaden Steinkonservierung
Planung von Untersuchungen und

Maßnahmen zur Erhaltung von Denkmälern aus Naturstein
Rolf Snethlage
Stuttgart, Fraunhofer IRB Verlag,
1997, 215 p., ISBN 3-8167-4684-5

Beknpte, praktijkgerichte handleiding over alle aspecten van een adequate en duurzame restauratie van monumenten in natuursteen, uitgaande van de wetenschappelijke bevindingen van de laatste tien jaar.

Art Déco in Deutschland
Das moderne Ornament
Catharina Berents
Frankfurt, Anabas-Verlag, 1998,
208 p., ISBN 3-87038-296-1

Studie over het 'Ornamentwillen' in de Duitse architectuur en kunstnijverheid van de jaren '20, een op decor gerichte stijlbevinging die door de dominante aandacht voor functionalisme en 'Nieuwe Bouwen' tot op heden nauwelijks bestudeerd werd.

Tempel der Kauflust
Eine Geschichte der Warenhauskultur
Helmut Frei
Leipzig, Edition Leipzig, 1997, 190 p.,
ISBN 3-361-00471-3

Een cultuurhistorische schets van de ontwikkeling van het grootwarenhuis in Duitsland, met aandacht voor de ondernemersfamilies, kunst en architectuur, verkoopstrategieën en kopersgedrag, werktijden en arbeidsvoorwaarden.

Coup d'œil sur Belœil
Charles-Joseph de Ligne, Frédéric Chaleil (red.)
Parijs, Les Editions de Paris, 1997,
122 p., ISBN 2-905291-63-X

Heruitgave van prins Charles-Joseph de Ligne's emblematische geschrift over tuinkunst, gebaseerd op de nog door hemzelf geredigeerde edities van 1781, 1786 en 1795. Integrale versie van de beschrijving van Belœil met inbegrip van later geschrapte passages, ingekorte versie van de reisbeschrijvingen van 'jardins des autres'.

Parc, jardins et forêts au XVIIIe siècle
Edith Beetz, Didier Disenhaus, Sylvie Lefebvre, Aïcha Chahou en Cécile Hermant
Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 1997, 144 p.,
ISBN 2-8004-1163-5

Catharina Berents
Art Déco in Deutschland
 Das moderne Ornament

Deel XXV in de reeks *Etudes sur le XVIIIe siècle*, gewijd aan tuinkunst en bosbouw in de Oostenrijkse Nederlanden, met bijdragen over 'jardinier de la cour' Joachim Zinner, het concept van het Park van Brussel, de boomkwekerij van het Zoniënwoud, het bos van de Domeinen in Binche en het 'Chateau Charles' in Tervuren.

Jo Braeken

Alle boeken, een greep uit de recente aanwinsten, liggen ter inzage in de Bibliotheek Monumenten en Landschappen
 Graaf de Ferrarisgebouw
 Em. Jacquainlaan 156 - bus 7,
 1000 Brussel
 (tijdens de kantooruren)
 ☎ 02/553.82.27
 fax. 02/553.82.05
 E-mail:
 Jozef.Braeken@lin.vlaanderen.be

DE MIDDELEEUWEN

De Leuvense academici blijven onverdroten bezig met het uitpluizen van de fascinerende middeleeuwse kunst- en cultuurgeschiedenis. Ongeveer gelijktijdig verschenen bij uitgeverij Davidsfonds een standaardwerk over *Vlaamse Miniaturen* door Maurits Smeyers en een studie over *De Zinnelijke Middeleeuwen* door Raymond van Uytven, beiden professoren aan de Alma Mater.

Het boek over de *Vlaamse Miniaturen* is letterlijk en figuurlijk een standaardwerk: 528 pagina's, 600 kleurenillustraties van bekende en vooral minder bekende miniaturen, 4.575 kg.! Het boek brengt een indrukwekkend overzicht van de Vlaamse miniatuurkunst van de 8ste eeuw tot midden 16de eeuw, wanneer het handschrift stilaan de plaats moet ruimen voor het gedrukte boek. De evolutie is bijzonder boeiend, vertrekkende van de pre-romaanse en romaanse miniaturen, die geen weergave zijn of willen zijn van de zichtbare werkelijkheid, maar een 'idee' weergeven tot de geleidelijke verandering naar steeds meer realisme en werkelijkheidszin in de gotiek tot de late gotiek, waar 'naer natueren ghelycke' een echte kwaliteitsnorm werd, die zelfs in de contracten met de miniatuurschilders werd vermeld. Het boek biedt een zicht op een wonderbare en schier ongekende wereld: het is aan weinigen vergund om 'zomaar' door miniatuurboeken te bladeren! Deze middeleeuwse wereld op perkament is dan ook een uiterst boeiende informatiebron, vooral uit de periodes waar de overblijfselen uit de paneel- en muurschilderkunst uiterst zeldzaam zijn, zoals bijvoorbeeld de 14de eeuw.

Het is moeilijk om ons in deze tijd van technische reproduceerbaarheid nog de waarde voor te stellen dat een middeleeuws handschrift bezat door zijn uniciteit en zijn perfecte 'onreproduceerbaarheid'. Geen twee handschriften zijn gelijk, geen twee miniaturen zijn dezelfde. Het ambachtelijk werk dat aan een boek voorafging was aanzienlijk: het perkament (later het papier) moest geprepareerd, gesneden en geplooid worden. De bladspiegel en de te beschrijven ruimte werden afgebakend. De tekst werd met de hand aangebracht. De verluchter vervaardigde de miniaturen en pas dan kon het worden ingebonden en van een omslag voorzien.

De meeste handschriften, maar niet alle, waren van religieuze aard: bijbels, getijdenboeken, muziekboeken,... Vanaf de 13de eeuw reeds kwamen ook wetenschappelijke en andere moraliserende onderwerpen aan bod.

Het boek *Vlaamse Miniaturen* is meer dan een kunsthistorisch betoog. Ook wordt ingegaan op de technische kanten van het boekverluchtingsbedrijf: wie illustreerde de handschriften, waar gebeurde dit, met welke middelen, voor welke opdrachtgevers, voor welke prijs, hoe werden ze gebruikt? Uit dit onderzoek bleek dat de vroegste handschriften met miniaturen vooral uit de kloosters kwamen, maar dat vrij vroeg, zelfs al na 1200, de leken dit werk uitvoerden.

De kwaliteit van deze Vlaamse miniaturen en het vakmanschap dat hiermee gepaard ging, werd al vlug vermaard van Engeland tot Spanje, van het Heilig Roomse Rijk tot in Portugal. "Vlaams" wordt en werd hier gebruikt als een historisch begrip, en niet als een politieke aflijning. Evenmin als alle polyfonisten, "Primitieven", miniaturisten, retabelmakers e.a. Vlaams waren in de politieke zin van het woord, werd deze term toen reeds gebruikt als verzamelnaam, als begrip, als synoniem van 'kwaliteit'. Terwijl de schilderkunst van de Vlaamse Primitieven wereldwijd te zien is, wordt de kleurenpracht van de miniaturen nog altijd liefst zo donker mogelijk bewaard. In de Middeleeuwen werden ze omwille van hun kostbaarheid 'vastgekleisterd', nu zijn ze omwille van dezelfde reden veilig opgeborgen in kluisen en ontoegankelijke verzamelingen. Nochtans kan de middeleeuwse kunstgeschiedenis niet zonder hen geschreven en begrepen worden, en daarom worden ze in dit boek overvloedig getoond en afgebeeld. De "middeleeuwse wereld op perkament" heeft eindelijk een tip van de sluijer gelicht.

Het boek van Raymond van Uytven over de *Zinnelijke Middeleeuwen* belicht dan weer een ander facet van deze boeiende periode: de Middeleeuwen in geuren en kleuren, zoals ze beleefd werd met al de zintuigen die aan de mens geschonken zijn: color, odor, sapor,...

De hang naar zinnelijk genot is de middeleeuwse mens niet vreemd. Alhoewel we hem traditioneel gaarne beperken tot een deugdzame vrome pilaarbijter, die leefde in krochtige kas-

telen, waar het water van de muren droop, dient dit volkomen vertekende beeld toch enigszins bijgesteld. De vijf zintuigen waren voor de middeleeuwer de vensters van zijn waarneming. De vijf hang naar zinnelijk genot was hem niet vreemd en tal van voorstellingen getuigen hiervan. Van Uytven typeert de middeleeuwer uitvoerig aan de hand van een aantal aspecten van zijn levensstijl: wijn, eten, kledij, muziek, geuren en kleuren. De bloemrijke titels van de verschillende hoofdstukken spreken voor zich: *wijn es goet dranc* (het middeleeuwse wijndiscours); *scöne vrouwen* (de vrouwelijk schoonheidsanon); *pour vert me veul de noir vestir* (van het kleurgevoel in de middeleeuwen); *van hetzelfde laken een pak* (mode); *den edelen smaeck ende roke van sausen* (voeding); *de geur van bloed en rozen* (tussen helse stank en wierookwalm...) en tenslotte *c'est une estrange mélodie* (klank en muziek).

Marjan Buyle

SMEYERS M., *Vlaamse Miniaturen*, 528 p., meer dan 600 kleuren-illustraties, 4.995 BF, uitgeverij Davidsfonds.

VAN UYTVEN R., *De zinnelijke Middeleeuwen*, 208 p., 895 BF, uitgeverij Davidsfonds.

DE SINT-HUBERTUS-GALERIJEN

In oktober 1997 kon in Brussel het 150-jarig jubileum van de Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen worden gevierd. Het betekende meteen het einde van de restauratie van de glaskap en van het schilderwerk, waarbij werd teruggegrepen naar het kleurenpalet van weleer. Bij die gelegenheid werd een tentoonstelling ingericht die enkele duizenden bezoekers trok. Omwille van dit succes werd besloten tot de publicatie van een monografie over de galerijen, toch één van de merkwaardigste onderdelen van het Brussels erfgoed.

Vanaf 1837 was Jean-Pierre Cluysenaar, toen 26 jaar oud, als architect betrokken bij een groots opgezet project dat erin bestond in het hart van Brussel twee monumentale met glas overdekte galerijen op te richten. Verdaagd door de economische crisis die België in die jaren trof, werd het project pas heropgenomen in 1845. Het kon daarbij rekenen op de steun van Leopold I, die de hoofdstad van het jonge Koninkrijk een grootstedelijke allure wenste mee te geven. De bouw van de galerijen zou slechts 15 maanden vergen, dankzij de inzet van tot 700 arbeiders per dag. Cluysenaar ontwikkelde een nieuwe typologie door de glaskap te verheffen tot boven de kroonlijst. Het resultaat was monumentaal en ruimtelijk ambigu, een mengvorm tussen buiten en binnen. De Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen werden het gedroomde uithangbord van een nieuwe sociale klasse die de 19de eeuw zou domineren, de 'bourgeoisie'.

Na 150 jaar ondergingen de galerijen een eerste restauratie die als exemplarisch kan bestempeld worden, een interdisciplinaire operatie van architecten, restaurateurs en vaklui, onder supervisie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten. Na uitgebreid kleuronderzoek kon de oorspronkelijke kleurstelling, opgehoogd met marmerimitaties, worden hersteld. De metalen kapstructuur, getuige van de bravoure van de Belgische industrie werd gerestaureerd, met vervanging van het glaswerk.

Het boek, onder redactie van Guy Conde Reis, belicht in een eerste deel de historische, de architectuur en de

beeldhouwkunst van de galerijen, en de figuur van Jean Pierre Cluysenaar. In een tweede komen de verschillende betrokkenen bij de restauratie aan het woord, met de nadruk op de polychromie. Het geheel is ruim geïllustreerd met archiefdocumenten, werkfoto's en actuele opnamen, in een frisse vormgeving.

De Sint-Hubertusgalerijen, Geschiedenis en restauratie
uitgave: M.B.H.G., Dienst Monumenten en Landschappen
besteladres: Sikkens Bouwverven - G. Levisstraat 2 - 1800 Vilvoorde - fax. 02/254.22.96
Intekenprijs 1250,-BF (tot 30.11.1998) - verkoopprijs 1800,-BF

DE SINT-PIETERSKERK VAN ROTSELAAR 1844-1848

In 1848 werd in Rotselaar de nieuwe Sint-Pieterskerk ingewijd, na een bouwperiode van vier jaar. Niets bijzonders, hetzelfde verhaal werd in dezelfde periode en de decennia daarna op het Belgische platteland honderden malen opnieuw verteld. Dezelfde acteurs, gelijkaardige feiten, slechts andere namen en data.

De omstandigheden zijn bekend. Door de bevolkingsaan groei voldeed de oude, vaak nog uit de middeleeuwen stammende parochiekerk niet meer voor het toenemend aantal gelovigen. Met behoud van wat waardevol of nog bruikbaar werd geacht – veelal de kerktoeren of het koor – werd het gebouw vergroot of quasi volledig wederopgebouwd.

Over deze bouwcampagnes wordt slechts zelden bericht, op vage meldingen in de lokale geschiedschrijving na. De feestelijke inhuldiging, de notabele redevoeringen en de stamboom van parochiepriesters staan daarbij vaker in de kijker dan het bouwproces zelf. Het resultaat, veelal een monotoon streng ogend volume in het centrum van de dorpskom, brengt dan ook slechts zelden tot vervoering. Toch betrof het hier in de meeste gevallen de belangrijkste en naast het gemeentehuis en de school ook de enige openbare bouwopdracht van het dorp, een operatie die de financiële draagkracht van de lokale gemeenschap niet zelden te boven ging. De gegevens leiden een sluimerend bestaan in de parochie-archieven, wachtend om te worden opgediept.

Het is de verdienste van Bart Minnen, ter gelegenheid van het 150-jarig jubileum van de Rotselaarse Sint-Pieterskerk, voor één keer dit verhaal tot in de kleinste details uit te spitten. Het kan als exemplarisch gelden voor al die andere verhalen her en der te lande. Door de aard der zaak kan het bezwaarlijk een spannend verhaal genoemd worden, evenmin is het onderhoudende lectuur. Het minutieus beschreven ontstaansproces met een overweldigende veelheid aan details geeft niettemin een verhelderend beeld van een dergelijke bouwonderneming op lokaal vlak. De perikelen van opdrachtgevers, architecten en aannemers, de conflicten met plaatselijke en hogere overheden, het ge-

touwtrek rond het ontwerp, de moeilijke financiering, de karige en gulle schenkers uit alle lagen van de bevolking aangevoerd door de lokale nobiljons, de leveranciers van bouwmaterialen, de bouwvakkers: geen detail blijft in dit relaas onaangeroerd. Het was in al die andere kerkbouwcampagnes vermoedelijk niet anders.

De Sint-Pieterskerk in Rotselaar is een vroege realisatie van de Brusselse architect Joseph Jonas Dumont, bekend als ontwerper van gevangenissen, die vooral met de Sint-Bonifatiuskerk in Elsene een belangrijke bijdrage leverde tot de doorbraak van de neogotiek in België. De kerkfabriek gaf de voorkeur aan Dumont boven provinciaal architect Van Arenbergh die sinds 1840 de eerste plannen en bestekken had opgemaakt. Een gedeeltelijke instorting van de kerk in opbouw en een bitter proces met aannemer Jan-Baptist maakten de werken tot een lijdensweg. Bart Minnen doet hiervan chronologisch verslag, met inbegrip van de voorgeschiedenis van de oude kerk, in het eerste en meest omvangrijke deel. Frans Doperé beschrijft in het tweede deel de architectuur van de neogotische kerk, met een situering in het oeuvre van Dumont, en de resten van de oude kerk (cf. ook M&L 1997/6). Dirk Van Eldere, Bert Cardon en Katharina Smeyers behandelen in het derde deel het kunstbezit, waaronder een fragment van een 14de-eeuwse graduale. Een vorm van lokaal-architectuurhistorische geschiedschrijving die alle navolging verdient.

Jo Braeken

De Sint-Pieterskerk van Rotselaar 1844-1848, Een nieuwe kerk met oude wortels

auteurs: Bart Minnen, Frans Doperé, Dirk Van Eldere en Bert Cardon
uitgave: vzw 150 jaar Sint-Pieterskerk - p/a P. Van Herck, Pastorijstraat 6, 3110 Rotselaar -
☎ 016/44.53.16
231 p., ruim geïllustreerd -
prijs 1800,- BF

VAN "COKERHUYTS" TOT ARENBERG

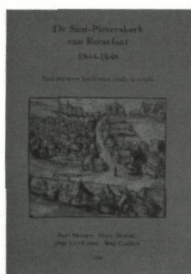
Sinds 1993-1994 worden op initiatief van het Provinciebestuur van de Provincie Antwerpen renovatiewerken uitgevoerd aan het Provinciaal Centrum Arenberg in de Arenbergstraat 26-28 te Antwerpen. Op deze plaats bevonden zich sinds de tweede helft van de 16de eeuw het Schuttershof van de Gilde van de Oude Voetboog en twee woningen, genaamd *De Stad Seville* en *De clavecymbale*. Vanaf de tweede helft van de 19de eeuw ruimden zij geleidelijk plaats voor gebouwen van de *Cercle Artistique, Littéraire et Scientifique d'Anvers*, voorloper van de Arenbergschouwborg.

In het vooruitzicht van de komende aanpassingswerken werd in 1990 door de Dienst Kunstpatrimonium van de Provincie Antwerpen een beknopte brochure uitgegeven over de 19de-20ste-eeuwse verbouwingswerken.

Het laatst uitgegeven nummer van het *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek* is gewijd aan het volledige bouwhistorisch-archeologisch onderzoek dat Joke Bungeneers samen met Filip Claes en Pieter Vandendries verrichten - ondermeer ook naar de overblijfselen van het zogenaamde *Cokerhuys* van de Gilde van de Oude Voetboog. Het bleek dat van dit bouwwerk het gelijkvloerse gedeelte nog bestaat als deel van de huidige kelders. Daarbij werden bovendien onder andere originele muurschilderingen, delen van zuilen en moerbalken ontdekt, alsmede een gedenksteen in zuivere Cornelis Floris-stijl en gedateerd 1557.

Peter Van der Wee

BUNGENEERS J., *Het Provinciaal Centrum Arenberg*, Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Bodem- en Grotonderzoek, 1995/3-4, 55 pp. Te verkrijgen bij AVBG vzw, p/a Peter van der Wee, Sint-Jacobsmarkt 54 te 2000 Antwerpen. Prijs los nummer 400,- bfr

Buitenkrant

HET ARCHITECTUUR- ARCHIEF VAN DE PROVINCIE ANTWERPEN

De belangstelling voor de architectuur uit de 19de en 20ste eeuw zit al enkele jaren in de lift. Publicaties, tentoonstellingen, voordrachten en rondleidingen gewijd aan dit onderwerp, een toenemend aantal beschermingen van gebouwen uit deze periode, de oprichting van studie- en actiegroepen begaan met dit bouwkundig erfgoed ... het zijn bewijzen dat het belang van deze architectuur in steeds ruimere kring wordt erkend.

Archieven van 19de- en 20ste-eeuwse architecten delen merkwaardig genoeg te weinig in deze groeiende aandacht. Nog steeds gaan fragmenten van dit belangrijk patrimonium verloren. Zij laten ons nochtans toe op een unieke wijze terug te blikken op de toenmalige architecturale realisaties en ideeën. Wil de toekomstige onderzoeker, monumentenzorger en architect de architectuurgeschiedenis op een volledige en genuanceerde wijze schrijven of bestuderen, dan is de zorg voor deze documentatie een noodzaak.

Bekommerd om dit kwetsbare erfgoed trachtte de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen op het einde van de jaren '80 de Vlaamse provinciebesturen te mobiliseren voor het behoud van architectuurarchieven. Het Antwerpse provinciebestuur ging als enige in op deze oproep en bouwde stelselmatig een archief uit.

Het architectuurarchief bracht in enkele jaren tijd een collectie bijeen die een mooi, maar nog onvolledig beeld geeft van het Antwerpse architectuurgebeuren tijdens de laatste honderdvijftig jaar. Momenteel telt de verzameling 21 fondsen. Vooral de eerste helft van deze eeuw is goed vertegenwoordigd, met een representatieve selectie voor de Antwerpse interbellumarchitectuur.

Bij de collectievorming spitst de aandacht zich in de eerste plaats toe op de archieven van privé-architecten, bouw- of immobiëlfirma's en verenigingen die in de 19de en 20ste eeuw actief waren in de provincie Antwerpen. Het archief bewaart zowel archivalia met betrekking tot het ontwerp- en bouwproces als documenten over stedenbouw en ruimtelijke ordening. Ook publicaties, tijdschriften en visueel materiaal in verband met architectuur en aanverwante terreinen worden verzameld.

De provincie en de adviescommissie, bestendige deputé V. Van Eetvelt, voorzitter, D. Laureys, wd. secretaris, W. Aerts, G. Bekaert, F. Commers, H. Craeybeckx, P. Lombaerde, B. Van Steenberghe, die het initiatief begeleiden wensen het archief verder uit te bouwen. In concreto betekent dit dat de volgende jaren een evenwicht wordt nagestreefd tussen de documentatie- en onderzoeksfunctie. Verwerving, bewaring en openstelling van archieven zullen dan gekoppeld worden aan andere activiteiten zoals onderzoek, publicaties en tentoonstellingen. Ook restauratie en reproductie zullen dan mogelijk zijn.

De zoektocht naar nieuwe archieven blijft echter de belangrijkste opdracht. Hierbij doen we een oproep tot vervollediging van onze collectie. Wie archief of documentatie over architecten of architectuur bezit en ze aan het architectuurarchief wil schenken, kan met ons contact opnemen. Een greep uit de lange lijst van architecten van wie we het archief trachten op te sporen: G. Brosens, J. Chabot, J en M. De Braey, G. De Ridder, J. en L. De Vroey, E. Dieltiens, E. Geefs, J. Hertogs, J. Hofman, N. Kaplansky, J. Schillemans, E. Stordiau, J. Van Beurden, R. Van der Aa, C. Van Grimbergen, G. Van Meel, J. Van Riel, J. Van Zeeland. Archieven van andere architecten zijn uiteraard ook welkom.

Het architectuurarchief is ondergebracht op de gelijkvloerse verdieping van een kantoorgebouw in de Boomgaardstraat 22-24, 2600 Berchem. Het staat open voor al wie zich in architectuur interesseert en is na afspraak tijdens de kantooruren te raadplegen (contactpersoon Dirk Laureys: 30/240.64.18 - 03/286.07.30)

Lijst van aanwezige fondsen: architectenbureau Cols-De Roeck en opvolgers, Victor Blommaert, Frans De Groodt, Jul De Roover, N.V. Engetrim (verantwoordelijk voor de verkaveling van de wijk Zurenborg), Alfons Francken, Jozef Huygh, Koninklijke Maatschappij der Bouwmeesters van Antwerpen, vzw Schelde-Dijle, Paul Smekens, Jos Smolderen, Léon Stynen-Paul De Meyer, Jozef-Louis Stynen, Emile Thielens, Frans Van Dijk, Jean R. Vanhoenacker, Jan Van Meerbeeck, Eduard Van Steenberghe, Walter Van den Broeck, Eugène Wauters

DE SEPTEMBERVERKLARING 1999 VAN DE MINISTER- PRESIDENT VAN DE VLAAMSE REGERING EN DE BELEIDSBRIEF MONU- MENTEN VAN MINISTER LUC MARTENS - BELEIDS- PRIORITEITEN 1999

Elk jaar legt de minister-president van de Vlaamse regering bij het begin van een nieuw parlementair jaar een zogenaamde "Septemberverklaring" af in het Vlaams Parlement, een Vlaamse "State of the Union", officieel *Verklaring van de Vlaamse regering betreffende de algemeen maatschappelijke situatie en betreffende de krachtlijnen van de begroting 1999* genaamd.

Op 28 september 1998 presenteerde minister-president Luc Van den Brande de laatste septemberverklaring van de huidige Vlaamse regering, waarvan de ambtstermijn halfweg 1999 een einde neemt. In deze laatste septemberverklaring nam de minister-president een aantal elementen op die van bijzonder belang zijn voor de Vlaamse

monumenten- en landschapszorg. De belangrijkste zijn :

"Mijnheer de voorzitter, dames en heren, de bevolking mag en moet duidelijk weten wie de Vlaamse overheid is, waarvoor ze staat en wat ze wil bereiken (...)

Opvallend in de begroting voor 1999 is de verhoging van de kredieten voor monumentenzorg met 150 miljoen BEF. Het extra geld zal deels gebruikt worden om Brugge volledig voor te bereiden op zijn rol als culturele hoofdstad in 2002. Eveneens zal er daardoor bijzondere aandacht kunnen zijn voor het Keizer Karelproject - met zwaartepunt te Gent - en voor de deelname aan Brussel 2000. (...)

Een eerste spanningsveld is dat tussen de zorg voor ons erfgoed enerzijds en de zoektocht naar creatieve oplossingen voor de maatschappelijke problemen van vandaag en morgen anderzijds. De landschappen, steden en dorpen van Vlaanderen getuigen van een interne verwevenheid tussen natuur en cultuur. Dat kan moeilijk anders in een dichtbevolkt gebied met een rijke geschiedenis van menselijke activiteit in landbouw, industrie, handel en kunst. Deze vervaechting van natuur en cultuur heeft Vlaanderen gezegend met een brede waaier van historische panden, bos- en heidegebieden, waterpartijen en stads- en dorpsgezichten die bescherming verdienen.

We beseffen echter ook dat deze bescherming niet kan betekenen dat we grote delen van Vlaanderen 'bevriezen' in een bepaald stadium van hun ontwikkeling. We hebben behoefte aan een 'levend erfgoed', dat geen vreemd lichaam is te midden van een snel veranderende samenleving."

Eveneens bij het begin van het nieuwe Vlaams parlementair jaar diende minister Luc Martens, bevoegd voor de Vlaamse monumentenzorg, op 9 oktober 1998 bij het Vlaams Parlement een beleidsbrief *Monumenten, beleidsprioriteiten 1999* in.

Deze beleidsbrief geeft een algemene toelichting bij de voorstellen van de begroting 1999 voor het beleidsveld monumentenzorg. Hierna volgt de volledige tekst van de beleidsbrief.

"De basis voor het beleid inzake monumentenzorg ligt in de oriënteringsnota 'Monumentenzorg' die - onder-

steund door een motie van aanbeveling - op 18 december 1997 door het Vlaams Parlement werd aangenomen.

Het cultureel perspectief van de monumentenzorg wint aan belang. Het feit dat monumentenzorg in deze legislatuur opnieuw onder de bevoegdheid valt van de minister van Cultuur stimuleert deze evolutie. Doch ook in recente publicaties van onder meer de Koning Boudewijnstichting wordt gepleit voor een open en geïntegreerde benadering van de monumentenzorg.

Waar men vroeger hoofdzakelijk oog had voor het monument op zich - de stenen, de materie - staat nu veeleer het verhaal van het monument centraal. Welke betekenis kan het monument verwerven in een dorpsweefsel? Hoe kan het meehelpen aan de uitbouw van een stedelijke cultuur? Van een louter objectgerichte benadering evolueren we naar een cultureel-maatschappelijke. Monumentenzorg mag niet verenigd worden tot het klasseren van waardevolle gebouwen en sites of het uitdelen van premies voor restauratie. En ook de schrik voor een bevriezende effect van het beschermingsbeleid moet plaats maken voor de wil om monumenten een actuele bestemming te geven en een rol te laten spelen in het actief leven van vandaag.

Monumentenzorg kan immers een belangrijke katalysator zijn voor het verbeteren van onze leefomgeving.

Open Monumentendag vierde in 1998 zijn tiende verjaardag. Gedurende de voorbije tien jaar is er veel ten goede gekeerd. De aandacht voor ons bouwkundig erfgoed en de publieke belangstelling is sterk gegroeid. Maar ook de investeringen door zowel de overheid als de eigenaars zijn meer dan verdubbeld. De sensibiliserende kracht van de Open Monumentendag heeft hierin een belangrijke rol gespeeld en zorgt ook voor een breder draagvlak voor de monumentenzorg. Daarenboven ontstaat rond de Open Monumentendag een mooi netwerk van vrijwilligers die zich ook na de Open Monumentendag blijven inzetten voor ons erfgoed.

In een toekomstperspectief zou Monumentenzorg nog meer als een evidentie moeten worden beschouwd; weg uit het verdomhoekje, weg uit het defensieve. Monumentenzorg wordt nog teveel als spelbreker aangezien. Daar-

om is het belangrijk om een geïntegreerd monumentenbeleid uit te bouwen dat synergie ontwikkelt met andere sectoren. Synergie met sociale huisvesting, met tewerkstelling, met cultuur en toerisme, maar ook met steden en gemeenten, met de provincies en de federale en Europese overheid.

We moeten komen tot een algemeen aanvaarde monumentenzorg die steunt op :

- een breed maatschappelijk draagvlak
- een goede inventarisatie van het erfgoed
- een preventief onderhoud en
- een toekomstgerichte benadering voor de bestemming.

In 1999 zal dit beleid verder worden ontwikkeld. Hiertoe voorzie ik de volgende initiatieven en beleidsinstrumenten :

Forse verhoging van het budget voor restauraties

Het budget voor de restauratie van monumenten stijgt met 150 mio BEF. Dit is belangrijk om tal van redenen :

- De achterstand inzake restauratiepremie-aanvragen kan verder ingelopen worden.
- Een aantal monumenten met een bijzondere culturele uitstraling kunnen sneller worden gerestaureerd. Veel aandacht zal in eerste instantie gaan naar het programma Brugge 2002.
- De verhoging zal een gunstig effect hebben op de tewerkstelling. We zullen ook voorstellen om een werkervaringsproject op te zetten voor langdurig werklozen en laaggeschoolden.

Nog meer aandacht voor het cultureel perspectief van monumentenzorg

Monumenten horen niet thuis onder een glazen stolp, maar moeten een eigentijdse betekenis kunnen verwerven en aantrekkelijk zijn voor de bevolking. Tot nu toe worden eigenaars van monumenten enkel ondersteund voor het opknappen van het monument en niet voor de toegevoegde culturele waarde. Het is tijd om hierin verandering te brengen en te zoeken naar mogelijkheden om eigenaars en verenigingen te stimuleren en te ondersteunen bij een publieksgerichte ontsluiting van het monument. De culturele dimensie van monumentenzorg zal hierdoor nog sterker naar voren kunnen komen.

De Stichting Vlaams Erfgoed en de Vlaamse Contactcommissie voor Monumentenzorg hebben hierin, elk binnen hun eigen taakstelling, een belangrijke voortrekkersrol te vervullen.

Meer aandacht voor permanent onderhoud

Restauraties zijn duur omdat het monument meestal al vergaand vervallen is. Een permanent onderhoud kan dit verhelpen. Vandaar dat Monumentenzorg een modelonderhoudsprogramma heeft uitgewerkt en ook meer en meer begeleiding biedt in het permanent technisch beheer van een monument. Daarnaast wordt het budget voor de onderhoudspremies sterk opgetrokken met meer dan 50%.

Het ontwikkelen van synergie met andere sectoren

Synergie met tewerkstelling : Het JORES-project dat jongeren de kans biedt om een restauratiestage te lopen en in dienst te komen bij een aannemer is succesvol en wordt gecontinueerd. Maar ook in de onderhoudsmarkt moet het mogelijk zijn om laaggeschoolden werkervaring aan te bieden.

Het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie zal hiertoe een project uitwerken.

Synergie met huisvesting :

Veel monumentale panden kunnen herbestemd worden voor collectief wonen. Denken we maar aan oude abdijen of fabriekspanden die een nieuwe thuis kunnen bieden aan sociale huisvesting, bejaarden, studenten, ... Dergelijke herbestemmingen zullen worden gepromoot.

Aan deze restauraties zal ook een zekere prioriteit worden toegekend.

Synergie met cultuur en toerisme :

Het verenigingsleven is heel belangrijk voor de uitbouw van een goede ontsluiting van onze monumenten. We kunnen de verenigingen en de eigenaars hierin wellicht nog beter begeleiden. Ook hier moeten diverse partners kunnen samengebracht worden om tot een efficiënt consulting-concept te komen. Ik denk aan Toerisme Vlaanderen, de Stichting Vlaams Erfgoed, de Vlaamse Contactcommissie voor Monumentenzorg, de Koning Boudewijnstichting, de Vereniging van Vlaamse provincies en de Vlaamse Vereniging van Steden en Gemeenten.

Een dienstverlenend netwerk voor monumentenzorg

Vandaag bestaan er vier verenigingen op Vlaams niveau die elk afzonderlijk en met een specifieke taak ten dienste staan van eigenaars, verenigingen en overheden. Het zijn de Monumentenzorg, de Stichting Vlaams Erfgoed, de Vlaamse Contactcommissie en het Centrum voor Ambacht en Restauratie. Deze vier verenigingen zullen als netwerk tot een echt steunpunt worden uitgebouwd: één duidelijk aanspreekpunt. De Koning Boudewijnstichting begeleidt dit proces.

Hopelijk kunnen we hiervoor ook rekenen op een partnership met de provincies en de steden en gemeenten. Nu reeds zijn de vijf provincies en ook verschillende steden en gemeenten op een bijzondere manier actief in de monumentenzorg.

Complementariteit met de provincies en de steden en gemeenten

Naast de reeds opgesomde initiatieven zal met de Vereniging van Vlaamse Provincies en met de Vlaamse Vereniging van Steden en Gemeenten een doelgerichte samenwerking met de provincies en de steden en gemeenten worden onderzocht. Het gaat hier onder meer over het actualiseren van de inventaris van het bouwkundig erfgoed, de integratie binnen het ruimtelijk beleid, de dienstverlening naar het publiek, de sensibilisering en advisering inzake het beschermingsbeleid.

Een actieplan voor het Kerkelijk Erfgoed

Voor het kerkelijk erfgoed zal in maart 1999 een toekomstgericht actieplan worden voorgesteld, op basis van een studie die momenteel wordt uitgewerkt door de Stichting Vlaams Erfgoed (in samenwerking met de kerkelijke overheid). Dit actieplan zal zowel gaan over de inventarisatie en ontsluiting van het kerkelijk erfgoed als over medegebruik en herbestemming. Ook de soms complexe juridische aspecten zullen aan bod komen.

Een decreet tot bescherming van het Varend Patrimonium

Het varend patrimonium heeft een dusdanige specificiteit dat de bestaande beschermingswetgeving eigenlijk niet geschikt is om waardevolle boten te beschermen als monument. Een ontwerp van decreet houdende de bescherming van vaartuigen zal in-

gediend worden in het Vlaams Parlement.

Archeologie

Het beleid inzake archeologie staat nog in de kinderschoenen in vergelijking met de monumentenzorg. Het decreet tot bescherming van het archeologisch patrimonium bestaat ook nog maar sinds 1993.

De archeologie is opgenomen in de oriënteringsnota monumentenzorg die in november 1997 door het Vlaams Parlement werd goedgekeurd. Hierin wordt gepleit voor een sensibiliserende publieksarcheologie en voor een grotere samenwerking tussen het IAP, de universiteiten en de provinciale of stedelijke diensten.

Om het archeologiebeleid krachtiger te maken, zal het maatschappelijk draagvlak voor de archeologie moeten vergroten. Hiertoe is een goede sensibilisering noodzakelijk, het meer toegankelijk en begrijpelijk maken van de archeologie. De verantwoordelijkheid van de gene die schade berokkent aan de bodem moet meer geduid worden. In die zin zou België de conventie van Malta moeten ratificeren. Deze conventie bepaalt dat de veroorzaker van bodemingrepen het archeologisch onderzoek van de bodem mee moet betalen. Ik zal inzake de ratificatie de nodige initiatieven nemen die binnen mijn bevoegdheid liggen.

Het dagelijks archeologiebeleid werd volledig gedelegeerd naar het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, een wetenschappelijke instelling van de Vlaamse Gemeenschap. Ik stel een studie in het vooruitzicht die de operationaliteit van deze instelling moet onderzoeken en voorstellen doen om deze te optimaliseren."

Beide documenten betekenen een relevante aanvulling en verduidelijking bij de reeds vroeger in de binnenkrant gepubliceerde teksten inzonderheid over het regeerakkoord en de Oriëntatienota - monumentenzorg van minister Luc Martens (M&L jg. 16 nr. 6 november-december 1997) en de motie van aanbeveling op 18 december 1997 aangenomen door het Vlaams Parlement (M&L jg. 17 nr. 1 januari-februari 1998).

E. GOEDLEVEN

DE HERWAARDERING VAN HERKENRODE

Met het oog op de realisatie van een natuurontwikkelingsproject kocht het Vlaamse Gewest op 12 mei 1998 een groot gedeelte van het domein Herkenrode in het Hasseltse Kuringen. De hoevegebouwen van de voormalige abdij van Herkenrode worden nu in *erfpacht* gegeven aan de Stichting Vlaams Erfgoed, die de opdracht heeft hiervoor een passende bestemming uit te werken.

De abdij Herkenrode werd gesticht in 1182. Van 1271 tot het einde van het Ancien Regime werd de site beheerd en bewoond door cisterciënzerinnen. De abdij groeide al snel uit tot één van de toonaangevende kloostergemeenschappen in de Lage Landen en kende vooral een grote bloei in de 16de eeuw. De troebelen van de godsdienstoorlogen werden gevolgd door een herstelperiode in de tweede helft van de 17de eeuw; in de 18de eeuw vond er een nieuwe belangrijke bouwcampagne plaats. Nadat de Franse bezetter in 1796 de abdij had verbeurd verklaard, werd het domein publiek verkocht. Nauwelijks onderhouden takelde de abdij snel af in de 19de en de 20ste eeuw.

Op dit ogenblik zijn het poortgebouw en de tiendeschuur de meest indrukwekkende monumenten op de site, en dit niet alleen door hun immense afmetingen: ook op kunsthistorisch en architecturaal vlak behoren ze tot de meest unieke monumenten in Vlaanderen.

De site van Herkenrode is ongeveer 115 ha groot en bevindt zich op een alluviale vlakte tussen de lage Kempen en Haspengouw. Ze ligt gevat tussen de autoweg E 313 en het Albertkanaal.

Ongeveer 105 ha werden aangekocht door het Vlaamse Gewest. Het terrein bestaat in hoofdzaak uit natte weilanden en wordt doorsneden door afwateringsgrachten, hagen en populieren. Voor het beheer van bijna 100 ha van dit domein stelde de Afdeling Natuur van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap recent een natuurontwikkelingsprogramma op. Op het domein van het Vlaamse Gewest liggen ook de voormalige hoevegebouwen van de abdij. Concreet betreft het een terrein van ongeveer 8 ha. Voor de gebouwen wordt er tussen het Vlaamse Gewest

en de Stichting Vlaams Erfgoed een erfpacht-overeenkomst verleden. De aansluitende gronden zullen onder de vorm van een beheersovereenkomst worden overgedragen.

De groene omgeving: herstel van het historische landschap

De aankoop van het domein Herkenrode door het Vlaamse Gewest werd in de eerste plaats ingegeven door de ecologische mogelijkheden tot natuurontwikkeling. Een stuk open ruimte, vlakbij de stedelijke kern van Hasselt, zal dus definitief bewaard blijven.

Het Vlaamse Gewest wil met de herinrichting van het domein opnieuw recht doen aan de historische toestand. Het grasland, de moeraszones, de akkertjes met oude graangewassen en de hoogstamboomgaarden zullen in ere worden hersteld. Er zal worden ingegrepen in de waterhuishouding met als doel de 'vernatting' van de Demervallei. Vanzelfsprekend zal dit een gunstig effect hebben op de fauna en de flora in het gebied.

De bestemming van de archeologische site, de plaats van de voormalige kloosterkerk gelegen tussen de abdij en de hoeve, is momenteel nog niet bekend. Het terrein zal voorlopig bezaaid worden met oude graansoorten (spelt, boekweit,...) die jaarlijks geoogst zullen worden. De paardenstallen zullen ingericht worden als bezoekerscentrum. De bezoeker krijgt hier inzicht in de structuur van het domein en in de verscheidene fases van het natuurontwikkelingsprogramma. Elke fase zal er bovendien telkens

worden gevisualiseerd zodat de bezoeker vanuit het centrum kan volgen wat er op het terrein op dat moment precies gebeurt. De Tuilermolen krijgt een administratieve functie.

De gebouwen: een voorbeeldig totaalproject?

De vroegere hoevegebouwen en de aansluitende gronden zullen voortaan worden beheerd door de Stichting Vlaams Erfgoed. Dit omvat meer dan enkel de zorg voor de materiële of financiële werking van dit deel van de site. Een goed beheer impliceert ook de uitbouw van een dynamisch en eigentijds totaalproject voor het gebouw in kwestie, waarbij de zorg voor de betekenis van het monument én de ontsluiting van die betekenis centraal staat.

Het voorliggende plan voor Herkenrode bestaat uit een cultuurhistorisch, een ecologisch, een natuur-educatief, een sociaal-economisch, een recreatief en een technologisch luik: het monument krijgt een door de eigen tijd geïnspireerd functie die veel respect voor de geschiedenis van de site betoont. Dit leidt tot een leefbaar en renderend totaalproject dat in zijn diversiteit een eenheid vormt met zijn brede omgeving en deze een nieuwe impuls geeft.

Tiendeschuur

De zorg voor het *materiële* beheer van Herkenrode impliceert dat de Stichting Vlaams Erfgoed vanaf nu zal instaan voor de restauratie, het onderhoud en de schadepreventie van de gebouwen. De meest urgente actie die dient te

De tiendeschuur van de voormalige abdij Herkenrode in Hasselt - Kuringen (foto S. Dewickere)

worden ondernomen, is de restauratie van de tiendenschuur. Dit gebouw dateert uit 1656, zoals blijkt uit het wapenschild in de kopgevel. Oorspronkelijk werd de schuur gebruikt voor het opslaan van de 'tinden' van de oogst; zij vormden voor de abbdij de opbrengst voor het verpachten van gronden.

Het gaat om een louter 'bouwkundige' restauratie van de tiendenschuur waarbij het gebouw niet alleen wind- en waterdicht wordt gemaakt, maar waarbij ook de stabiliteit van het geheel wordt hersteld. De voorziene werken leggen op geen enkele wijze een hypotheek op de toekomstige bestemming van het monument en de site. Deze restauratiewerken, waarvan de kostprijs wordt geraamd op bijna 34 miljoen (exclusief BTW), zullen worden aangevat in het voorjaar van 1999.

De toekomstige bestemming van Herkenrode: diversiteit in eenheid

Bij het bepalen van de toekomstige bestemming en de ontsluiting van de hoevegebouwen van Herkenrode stond één gegeven buiten kijf: de nieuwe functie moest aansluiten bij de natuurlijke omgeving van Herkenrode en diende ook complementair te zijn met het natuurontwikkelingsprogramma van de Afdeling Natuur van het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap. Zoals het op het domein altijd al het geval was geweest, moesten de menselijke activiteiten en de natuurlijke mogelijkheden in een geïntegreerde aanpak op elkaar worden afgestemd.

Dit uitgangspunt werd gecombineerd

met het historisch gegeven dat abdijen hun leefbaarheid en hun rijkdom vaak in belangrijke mate hebben te danken aan het beoefenen van ambachten en het bewerken van het land. Niet zelden waren monniken gangmakers in de ontwikkeling van nieuwe landbouwtechnieken. De toekomst van Herkenrode heeft daar alles mee te maken.

In de pachterswoning en de daarbij aansluitende stallen komt een professioneel *Kruidenkenniscentrum* met tentoonstellingsruimten en kruidentuinen die voor bezoekers worden opengesteld. De kruidentuinen zullen op die manier een oude abbdijtraditie voortzetten. Het centrum profileert zich op de eerste plaats als een centrum voor wetenschappelijk onderzoek dat zich tegelijk ook zal inzetten voor de promotie van de kruidenteelt. Aansluitend bij dit Kruidenkenniscentrum wordt er onderzocht of er een apicultuurcentrum kan geïntegreerd worden.

In een groot gedeelte van de gebouwen wordt een *Bedrijvencentrum voor Kunstambachten* ingericht. Beoefenaars van kunstambachten krijgen hier de kans zich te vervolmaken en administratieve ervaring op te doen.

Het imposante poortgebouw dat het uitzicht van de site domineert, is de uitgelezen plaats om bezoekers te onthalen. Het behoudt in die zin zijn oorspronkelijke functie. In het *bezoekerscentrum* zal aan de geïnteresseerden informatie worden aangeboden over Herkenrode en zijn omgeving en er wordt ook een Erfgoedwinkel inge-

richt. De bovenverdieping is bijzonder geschikt voor allerhande seminarie- en congresfuncties. Zij zullen in eerste instantie de hoofdfuncties van de site ondersteunen. Er wordt onderzocht of in het poortgebouw en de aanpalende portierswoning onderdak kan worden aangeboden aan de nodige horecavoorzieningen.

De tiendenschuur zal worden gebruikt als multifunctionele ruimte voor culturele activiteiten en congresvoorzieningen.

De watermolen aan de Demer wordt de ideale biotoop voor (educatieve) projecten rond milieuvriendelijke energie en waterzuivering.

Luc Tack

NACHMAN KAPLANSKY

In het kader van mijn thesis voor het behalen van het diploma van architect ben ik op zoek naar informatie over de Antwerpse architect Nachman Kaplansky.

Na zijn studies aan de Antwerpse Academie heeft hij in de jaren '30 een aantal opmerkelijke woningen en appartementsgebouwen ontworpen. Het is jammer genoeg zeer moeilijk om informatie te vinden over deze interessante figuur. Daarom kan elke brok informatie, denkplaatje, detail, foto, plan of schets behulpzaam zijn om het werk van Kaplansky te inventariseren, beter te begrijpen en zijn levensverhaal te reconstrueren.

Gegevens over de architecten D. Moëd, J. Wellner en A.S. Freudman kunnen mij bij mijn studie helpen.

Michael Jacobs - Mercatorstraat
124 - 2018 Antwerpen
☎ 03/230.23.43 ('s avonds na 18u)

Het interieur van de stallen van de voormalige abbdij van Herkenrode in Hasselt - Kuringen (foto S. Dewickere)

RAPHAEL – programma 1998-1999

Geselecteerde projecten voor 1998

Op 31 maart 1998 werd in het Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen een oproep gepubliceerd tot het indienen van voorstellen in het kader van het RAPHAEL-programma. Daaruit werden een aantal projecten geselecteerd die Europese steun zullen ontvangen.

De evaluatie door een groep experts vond plaats in juli 1998 voor actie II en in oktober 1998 voor acties I en III.

Actie I: Instandhouding, bescherming en valorisatie van het Europees cultureel erfgoed via Europese samenwerking.

In 1998 ging de aandacht naar het onroerend erfgoed.

De financiële steun van de Europese Gemeenschap kon ten hoogste 250.000 ECU per project bedragen. Het moest gaan om groepen van gebouwen of plaatsen in minstens drie lidstaten (of onder bepaalde voorwaarden ook andere staten – zie oproep), waarvan het specifieke karakter bijzondere problemen inzake bescherming en valorisatie met zich meebracht en waarvoor vernieuwende maatregelen nodig waren die op Europese schaal als voorbeeld konden dienen.

De voorstellen dienden betrekking te hebben op gebouwen van hetzelfde type of met een gelijksoortige functie (vb. militair, industrieel) en dienden uit dezelfde historische periode te stammen.

Het was de bedoeling dat de lidstaten een voorafgaand (niet-bindend) technisch advies gaven waarop de Commissie zich kon steunen om een beslissing te nemen.

Voor België vielen slechts twee projecten binnen de prijzen: één dat betrekking heeft op de hydraulische scheepslijften in Wallonië en een ander aangaande de behandeling van sgraffiti op Art Nouveau-gebouwen.

Actie II: Grensoverschrijdende samenwerking met het oog op de uitwisseling van ervaringen en de ontwikkeling van op het erfgoed toegepaste technieken.

Eenzijds ging het om mobiliteit en bijscholing van vakmensen (financiële steun beperkt tot 100.000 ECU) en om het ontwikkelen van nieuwe technolo-

gieën en het behoud van traditionele ambachten (financiële steun beperkt tot 150.000 ECU), anderzijds om uitwisseling van ervaring (financiële steun beperkt tot 100.000 ECU), seminars (financiële steun beperkt tot 50.000 ECU) en activiteiten die binnen een bepaald thema kaderen (financiële steun beperkt tot 50.000 ECU). Ook een aantal projecten met Belgische partners werden geselecteerd. Eén ervan had betrekking op een project met de universiteit van Leuven.

Actie III: Toegang, deelneming en bewustmaking van de burger.

In 1998 werd vooral aandacht besteed aan het roerend erfgoed.

Actie III betrof enerzijds projecten voor grensoverschrijdende samenwerking tussen museuminstellingen met het oog op de valorisatie en de toegankelijkheid (financiële steun beperkt tot 150.000 ECU), anderzijds evenementen ter bevordering van de bewustmaking van het publiek voor het cultureel erfgoed (financiële steun beperkt tot 50.000 ECU).

Voor België viel bijvoorbeeld het speelgoedmuseum te Mechelen binnen de prijzen.

Algemeen

Algemeen kan gesteld worden dat in 1998 de meeste projecten werden ingediend door een beperkt aantal lidstaten, namelijk Italië, Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië.

De selectie door de Commissie gebeurde op twee vlakken. Allereerst op basis van formele criteria en pas dan op basis van een evaluatie door een groep onafhankelijke experts (gekozen uit de lijsten die door de lidstaten werden voorgelegd).

Wat actie I betreft, zou de Commissie bovendien rekening houden met het voorafgaand (weliswaar niet-bindend) technisch advies van de lidstaten.

Hoewel duidelijk vermeld in het Publicatieblad van 31 maart 1998 en ook in een vorig artikel van dit tijdschrift (M & L 17/2 maart-april 1998), was de reactie op dit voor advies voorleggen aan de afdeling Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest minimaal. In hoeverre het ontbreken van een voorafgaand advies meegespeeld heeft in het al dan niet selecteren van Vlaamse projecten is op dit moment nog niet duidelijk. De Commissie zou aan de lidstaten evenwel

een lijst bezorgen van de niet-geselecteerde projecten met daarbij voor elk project een motivering waarom het niet binnen de prijzen viel.

De Commissie hechte ook veel belang aan het feit of er voldoende financiële waarborgen bestonden om de projecten tot een goed einde te brengen.

Volgens de Commissie konden ook positieve evoluties waargenomen worden, zoals de grotere kwaliteit van de ingediende projecten en de duurzaamheid van de samenwerkingsverbanden.

Oproep voor 1999

In het Publicatieblad van de Europese Gemeenschappen van 10 november 1998 (C342/38 e.v.) werd opnieuw een oproep gepubliceerd tot het indienen van voorstellen in het kader van het RAPHAEL-programma 1999.

De acties zijn de volgende:

Actie I: Instandhouding, bescherming en valorisatie van het roerend cultureel erfgoed via Europese samenwerking.

Hiervoor komen roerende kunstwerken, verzamelingen of ensembles in aanmerking, die verspreid zijn over minstens drie lidstaten of andere staten die in aanmerking komen (zie oproep).

Deze kunstwerken, verzamelingen of ensembles moeten voldoen aan twee van de volgende drie criteria:

- zij moeten tot hetzelfde type behoren en/of een gelijksoortige functie hebben (bijvoorbeeld muziekinstrumenten, liturgisch roerend erfgoed, ...);
- er moet gebruik zijn gemaakt van hetzelfde materiaal, dezelfde drager of dezelfde uitvoeringswijze (bijvoorbeeld schilderijen op doek, voorwerpen in aardewerk, ...);
- zij moeten passen in eenzelfde of soortgelijke historische, artistieke en/of wetenschappelijke context (bijvoorbeeld Grieks-Romeinse periode, Jugendstil, volks erfgoed, ...).

Het is de bedoeling dat een samenwerkingsnetwerk opgericht wordt dat tot doel heeft de gemeenschappelijke problemen te bestuderen en oplossingen te vinden die op Europese schaal als voorbeeld kunnen dienen.

Er is opnieuw een voorafgaand tech-

nisch advies door de bevoegde autoriteiten in de lidstaten voorzien.

De financiële steun van de Gemeenschap bedraagt ten hoogste 250.000 ECU.

De projecten moeten worden aangevat in 1999 en binnen een periode van 3 jaar voltooid zijn.

Actie II: Grensoverschrijdende samenwerking met het oog op de uitwisseling van ervaringen en de ontwikkeling van op het erfgoed toegepaste technieken.

Opnieuw is hier een opsplitsing gemaakt tussen enerzijds mobiliteit en bijscholing van vakmensen (financiële steun beperkt tot 150.000 ECU per project) en anderzijds uitwisseling van ervaring en informatie. Dit laatste moet betrekking hebben op :

a) het verzamelen/uitwisselen en verspreiden van gespecialiseerde informatie op volgende gebieden (financiële steun ten hoogste 100.000 ECU) :

- wetgeving betreffende het cultureel erfgoed;
- indicatoren betreffende het cultureel erfgoed;

- praktijken en methodes voor het beheer en de bekendmaking van het cultureel erfgoed;
- inventarisering en catalogisering van cultuuroederen;

b) de organisatie van seminars op de volgende gebieden (financiële steun max. 50.000 ECU) :

- opstelling van een lijst van risicofactoren voor cultuuroederen;
- preventieve bescherming van cultuuroederen tegen rampen;
- verbetering van de "goede praktijken" op het gebied van het beheer van het cultureel erfgoed;
- bekwaamheden van de vakmensen in de met het behoud van het erfgoed verband houdende ambachten;

c) de organisatie van niet onder a) en b) opgesomde vernieuwende evenementen/activiteiten op de volgende gebieden (financiële steun beperkt tot 50.000 ECU) :

- roerend en onroerend erfgoed tot het eind van de negentiende eeuw;
- Europese cultuurgeschiedenis;
- muzikaal erfgoed;
- wetenschappelijk erfgoed;
- schriftelijk en grafisch erfgoed.

Met de projecten moet in 1999 worden begonnen. Zij dienen binnen 1 jaar, respectievelijk 18 maanden voltooid te zijn.

Actie III: Valoriseren van het onroerend cultureel erfgoed met het oog op toegang, deelneming en bewustmaking van de burger.

Het betreft enerzijds projecten voor grensoverschrijdende samenwerking tussen instellingen/ondernemingen met het oog op de valorisatie en de toegankelijkheid van het erfgoed (financiële steun beperkt tot 150.000 ECU), anderzijds evenementen ter bevordering van de bewustmaking van het publiek voor het cultureel erfgoed (financiële steun beperkt tot 50.000 ECU).

De projecten moeten worden aangevat in 1999 en binnen 3 jaar, respectievelijk 18 maanden, voltooid zijn. De oproep vermeldt ook een aantal ontvankelijkheidscriteria. Zo komen, behalve wat actie II.1a) betreft, enkel projecten in aanmerking waaraan medewerking wordt verleend door ondernemingen uit minstens drie lidstaten en andere landen die in aanmerking komen voor het programma. Uitgesloten zijn projecten met een winst oogmerk.

De financiële bijdrage van de Gemeenschap mag niet meer bedragen dan 50 % van de totale kostprijs van het project of dan de voor iedere actie vastgestelde maximumbedragen.

De aanvragen mogen in één van de elf officiële talen van de Gemeenschap worden ingediend. Een vertaling in een andere officiële taal kan evenwel nuttig zijn.

Het aanvraagformulier en het toelichtend vademecum zijn verkrijgbaar bij de vertegenwoordigingen van de Commissie in de lidstaten of bij de administratieve eenheid waar ook de aanvragen moeten ingediend worden :

Europese Commissie
t.a.v. de heer Ph. Cova
Administratieve eenheid X/C/4
Kantoor L 102-3/2
Wetstraat 200
B-1049 Brussel

De uiterste datum voor het indienen van aanvragen is vastgesteld op **26 maart 1999**.

Vesna Van Renterghem

KLEUR BEKENNEN

Van in de vroegste tijden heeft de mens zijn woonruimte en zijn cultusgebouwen met kleuren afgewerkt. Door allerlei historische en ideologische omstandigheden is veel van de oude binnen- en buitenafwerking niet meer zichtbaar. In de hedendaagse monumentenzorg is de kleurige afwerking van de binnen- en buitenruimte opnieuw op de voorgrond getreden, als resultaat van jarenlang wetenschappelijk onderzoek. Hiermee samengaand is ook de praktijk van de monumentenrestauratie gewijzigd en geëvolueerd. Deze tendens uit zich in het vooronderzoek van de oorspronkelijke kleurige afwerkingen, het uitwerken van een aangepaste restauratie-optie, de aandacht voor muurbekledingen, het herstellen van monumentale muurschilderingen en een algemene heruwaarding voor alle vormen van gekleurde kunstwerken en voor de materiaalpolychromie. Al deze onderwerpen komen in de tentoonstelling aan bod.

Gekleurde muren

Het vooronderzoek is de basis van een evenwichtige en historisch verantwoorde restauratieoptie, waarbij verschillende mogelijkheden zijn: het vrijleggen en/of restaureren van de oorspronkelijke beschildering, het ontwerpen van een hedendaags kleurenschema of de originele kleurstelling geheel of gedeeltelijk reconstrueren.

Gekleurd materiaal

Vorm en kleur van het bouw materiaal vertellen veel over de status van de bouwbeheer en de geschiedenis van de bouw. Stenen huizen blijven lang het voorrecht van edelen en patriciërs. De kleur en de combinatie van sommige materialen wordt bewust aangevend om hun decoratieve mogelijkheden: schouwen, parketten, meubelen en trappen. Vanaf de 19de eeuw wordt de kleur van het bouw materiaal bewust aangevend om zijn effect en veelkleurigheid.

Kleur in de Unitaswijk

'Kleur in de Unitaswijk' is een uitloper van het onderzoek naar de originele kleuren van de 200 Unitaswoningen in Deurne-Zuid. De levendige kleurenharmonie van het schrijnwerk - van luikjes, ramen en deuren - maar ook van de bepleistering maakten de reputatie uit deze wijk op het einde van de jaren dertig. De tentoonstelling illustreert dit verhaal, en is tegelijk een aanzet voor de bewoners om het oorspronkelijke kleurenpalet te herstellen.

M&L CITAAT

*«Un monument public est, pour ainsi dire,
le drame abrégé d'un grand événement.
Sous le despotisme, le peuple était compté pour rien,
actuellement il est ce qu'il doit être, c'est à dire tout.
Les monuments publics doivent donc lui rappeler
son courage, ses triomphes, ses droits, sa dignité,
ils doivent parler un langage intelligible pour tous.*

*Uit : Abbé Grégoire, Rapport sur les inscriptions des monuments
publics, séance du 22 Nivôse, l'an II de la République une et
indivisible, imprimé par ordre de la Convention nationale.*

Een openbaar monument is, als het ware,
het verkort drama van een groots gebeuren.
Tijdens het despotisme, was het volk van geen tel,
nu is het wat het moet zijn, met name alles.
De openbare monumenten moeten dit volk herinneren aan
zijn moed, zijn triomfen, zijn rechten, zijn waardigheid,
zij moeten een verstaanbare taal spreken voor iedereen.

Keuken/toiletruimte. Instituut van de Zusters Ursulinen, Onze-Lieve-Vrouw-Waver (foto O. Pauwels)

Keukens, toiletruimten, gangen en dergelijke werden zeer vaak voorzien van keramische of cementtegelvloeren. De wandbekleding werd daarbij aangepast vanuit dezelfde bekommernis: onderhoudsgemak en hygiënische voordelen

Ook het feit dat in de 19de eeuw een groot aantal nieuwe gebouwentypes - zoals stations, hotels, stadhuizen, bibliotheken, musea, scholen, openbare baden en toiletten, ziekenhuizen en theaters - ontworpen diende te worden, was hierbij zonder enige twijfel van invloed. Dergelijke gebouwen waren immers meestal openbaar toegankelijk en vroegen daarom naar gestandaardiseerde, duurzame en vooral ook gemakkelijk te onderhouden bouwmaterialen. Vloeren in natuursteen die voldeden op het vlak van duurzaamheid en onderhoudsvriendelijkheid, werden echter nauwelijks gestandaardiseerd aangeboden, terwijl parketvloeren - die wel op een industriële basis geproduceerd konden worden - niet echt volde-

den aan de hoge eisen op het vlak van onderhoudsgemak.

Eisen waarop zowel de cementtegelnijverheid als de keramische industrie, dankzij steeds efficiënter wordende productiemethoden, perfect inspeelde.

Productiewijze en soorten

Lange tijd werden gefigureerde cementtegels na heel wat voorbereidend manueel werk "door middel van krachtige werktuigen in zuiver afgewerkte stalen vormen geperst uit slechts even vochtige cementmortel; bij voorkeur gebruikt men daarvoor een hydraulische pers, waarmee een druk van 100 atmosfeer bereikt kan worden. De tegels voor buitenvloeren

Hydraulische pers met vooraan de stalen tegelmatrijs met ingelegde bodemplaat en decorvorm samen met het afgewerkte product. Tegelfabriek Rot-tiers, Tisselt (foto O. Pauwels)

geeft men een geribd oppervlak; die voor binnenvloeren zijn meestal vlak, doch worden als parkettegels, dat is meerkleurig, uitgevoerd; daarbij bestaat de bovenste dunne laag uit met kleurstoffen gemengde cementmortel, de onderste dikke laag uit zand en cement” (17).

Voor de diversiteit van de tegelproducten op basis van cement wordt in het bekende *Bouwkundig woordenboek*, dat onder de hoofdredactie van de Amsterdamse architect L. Zwiers verscheen, de algemene term betonsteen gebruikt en als volgt omschreven: *“Omvat alle kunststeenen, die gevormd worden uit steengruis met een bindmiddel, dat langs hydraulischen weg (binden van water en ontstaan van kiezelzure kalk) verhardt. Cementsteen heeten de betonsteenen, die Portlandcement tot bindmiddel hebben” (18).*

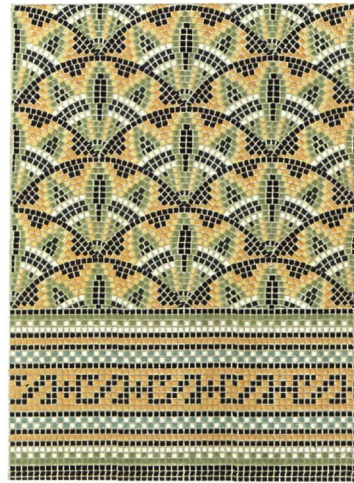
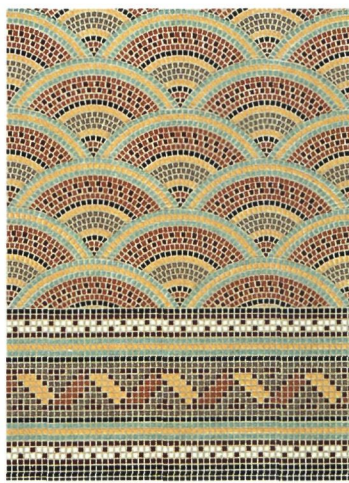
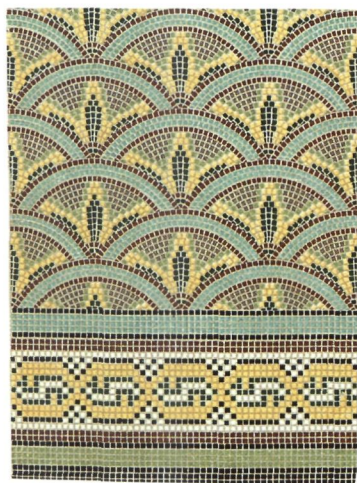
In de vakliteratuur onderscheidde men hierbij al naar

gelang het gebruik en de samenstelling onder meer volgende verschillende types en soorten (19).

Voor buitengebruik werden meestal betontegels gebruikt, bestaande uit een mengsel van Portlandcement, zand en grind. Dit laatste kon vervangen worden door een ander steengruis m.n. basalt voor basaltinetegels; porfier of Quenaststeen voor Quenasttegels; graniet voor granitotegels en marmer voor terrazzotegels. Het verwerken van ijzervijlsel in de bovenlaag deed pantserbetontegels of stelcon-tegels ontstaan.

De eigenlijke cementtegels daarentegen werden voor binnengebruik gereserveerd. Meerkleurige tegels werden ofwel gegoten of - voor een betere kwaliteit - machinaal geperst uit een mengsel van cementmortel, marmergruis of steenmeel en kleurstof en werden daarbij in de opperlaag door middel van ramen, sjablonen en roosters meestal voorzien van sierlijke decors.

Verzorgde, waaiervormige ontwerpen voor mozaïektegelfloeren uit het Album 1 & 2 van T. Picha & Cie, Gent (verz. M. Baeck)

In de verkoopcatalogi worden de éénkleurige tegels in afwisselende en boeiende patronen aan de klanten aangeboden. De boorden kunnen naar keuze worden gecombineerd. Album 1903 van T. Picha & Cie, Gent (verz. M. Baeck)

Naast deze gefigureerde cementtegels waren ook de granito- en terrazzotegels populair. Hiervoor werden op een ca. 2 cm dikke laag van cementspecie terrazzokorrels gestrooid. Dit gebeurde zo dicht mogelijk zodat de specie nauwelijks nog zichtbaar was. De stukjes werden zo nodig ingewalst. Nadat het geheel voldoende verhard was werden de tegels stuk voor stuk eerst vlak geslepen en daarna gepolijst. Gebruikte men cement en marmerkorrels (van 8 tot

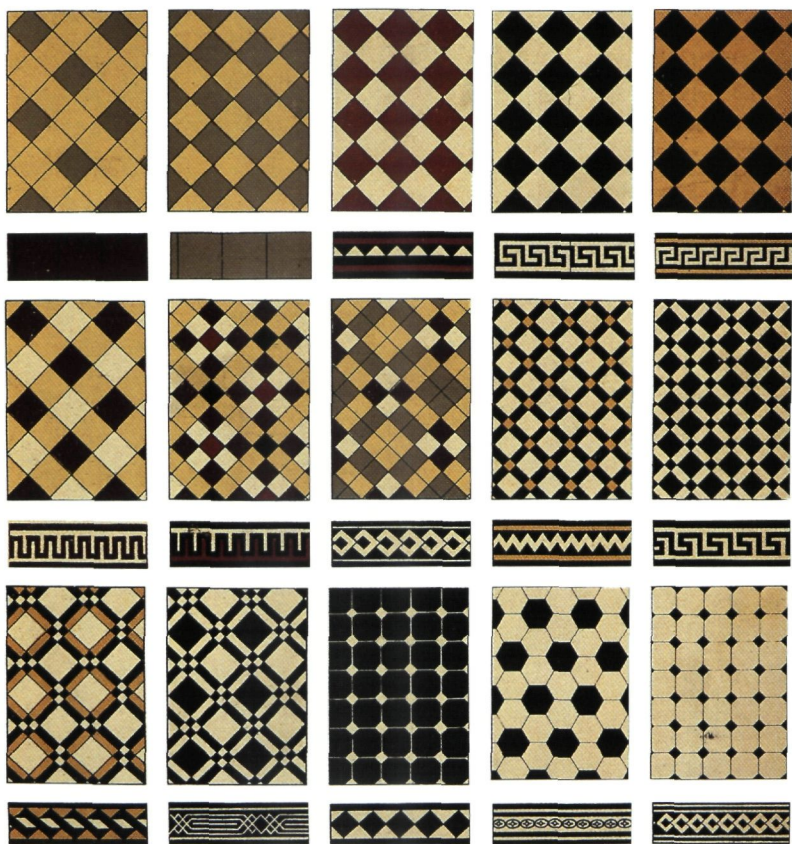
25 mm) dan sprak men over marmermozaïektegels. Indien de gebruikte korrels van voldoende kleine grootte waren, was het hierbij eveneens mogelijk de tegels te voorzien van een regelmatig patroon of decor.

De Belgische cementteggelfabrieken

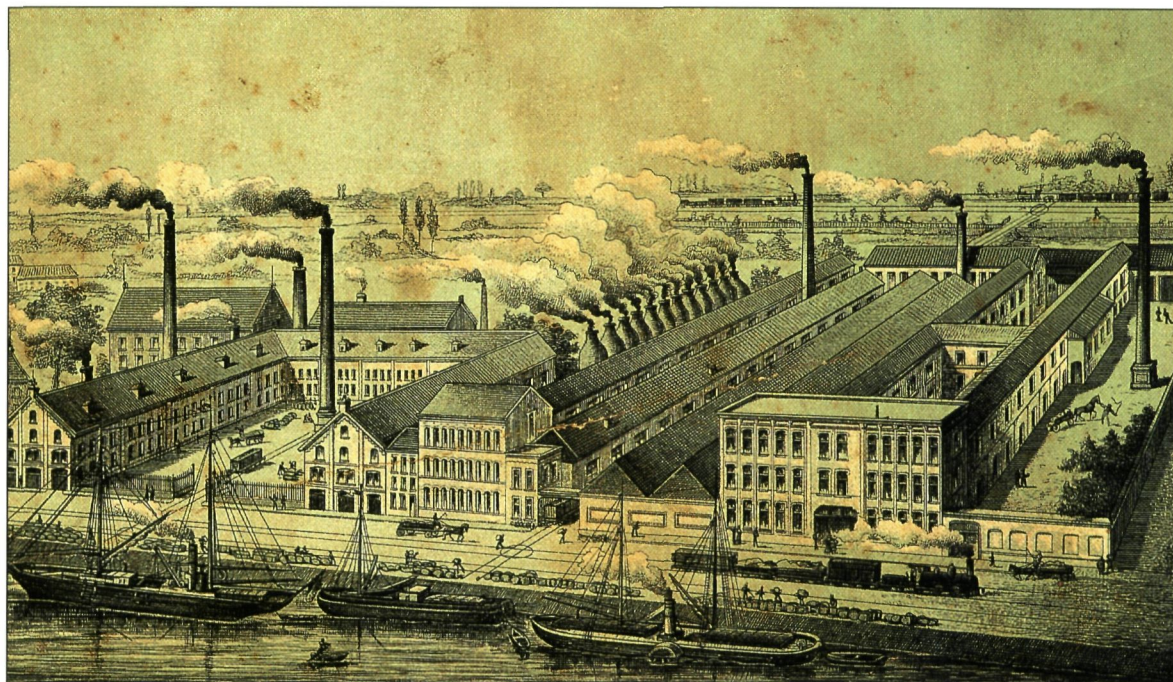
Over het begin van de Belgische cementteggelijverheid was tot voor kort weinig bekend. Sinds de publicatie van *De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940* in 1996, waarin ook reeds heel wat cementvloertegelfabrieken werden gerepertorieerd (20), bracht bijkomend onderzoek op dit specifieke terrein nog heel wat aanvullende gegevens aan het licht.

De eerste Belgische cementtegels werden vermoedelijk rond 1840 in Gent geproduceerd. Daarbij maakte men aanvankelijk gebruik van houten mallen - later vervangen door ijzeren mallen - waarin het gekleurde cement werd ingebracht en daarna gelijk gemaakt met een polijststaal. Deze eerste tegels waren uitsluitend éénkleurig. Tegels met een bepaald patroon vergden immers te veel duur handwerk. Pas door de invoering van de schroefpersen, de mechanische persen en later de hydraulische persen was de cementteggelindustrie in staat om tegels te produceren die zowel esthetisch als kwalitatief konden rivaliseren met de keramische tegels of met mozaïekvloeren (21).

Tot de vroegste tegelfabrieken behoorde zonder enige twijfel de *Manufacture de Carrelages polychromes polis unis, mosaïques & incrustés T. Picha & Cie*. Dit bedrijf werd in 1848 of 1849 - beide jaartallen worden in de eigen publicaties vermeld - als cementfabriek opgericht. Zelf omschreef dit bedrijf

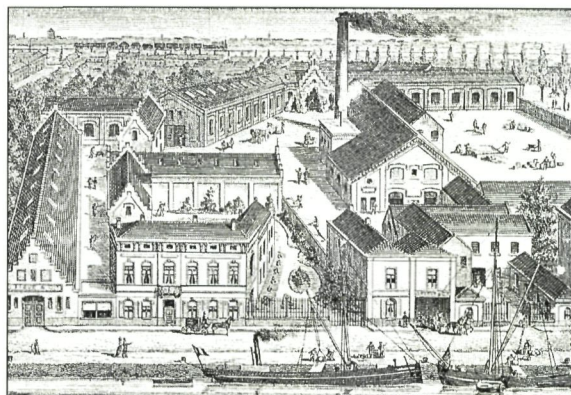
De cementtegel-fabriek van de gebroeders Schepens te Gent brandde ook zelf cement waarvoor de grondstoffen vanuit een groeve te Calonne (Henegouwen) werden aangevoerd. Vandaar de aanwezigheid van de karakteristieke ovens en van spoor- en waterwegen. Album 6, uitvoer, 1893 (verz. M. Baeck)

Fabriek van G. Fiévé & Cie te Gent uit het Album 9, 1889 (verz. N. Poullain-Caese)

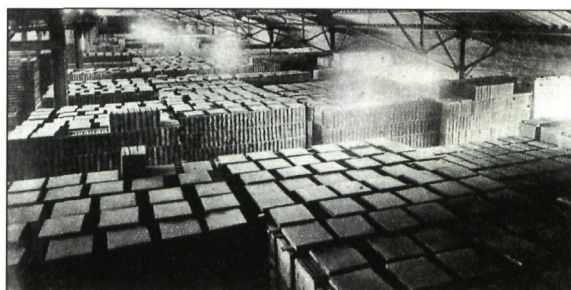
zich als *Inventeur des carrelages en ciment polis, mosaïques et incrustés*” of van “gepolijste vloersteen en effen, mozaïek & ingelegd” (22).

Ook de *Fabrique de dalles en ciment Is. & Chs. Schepens Fres successeurs de C. Schepens, Boulevard du Petit Dock 50* te Gent werd in 1849 opgericht. In de 6de verkoopscatalogus uit 1893 prees men er de geperste cementtegels aan met het argument dat deze producten goedkoper waren dan marmeragglomeraten en keramiek.

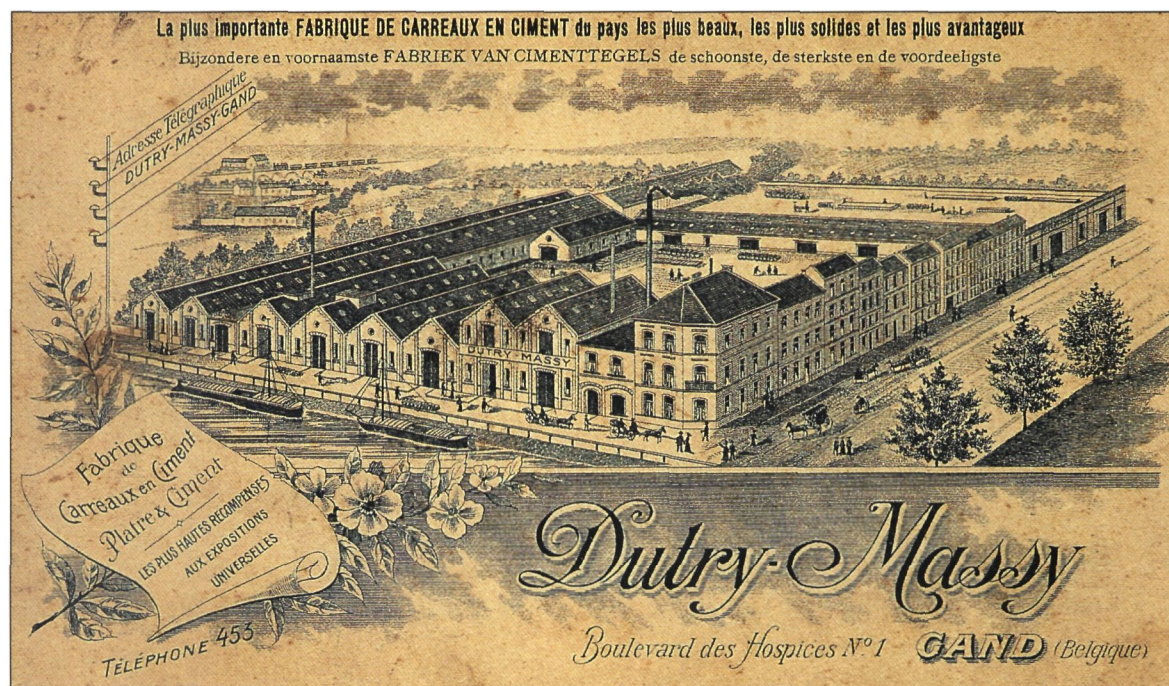

Werkplaats van Fiévé rond 1935 met centraal - via drijfriemen - aangedreven hydraulische persen. De cementpoeders worden aangevoerd - de geperste tegels in houten kaders gelegd. Magazijn van Fiévé (Bâtir, nr. 26, 1935)

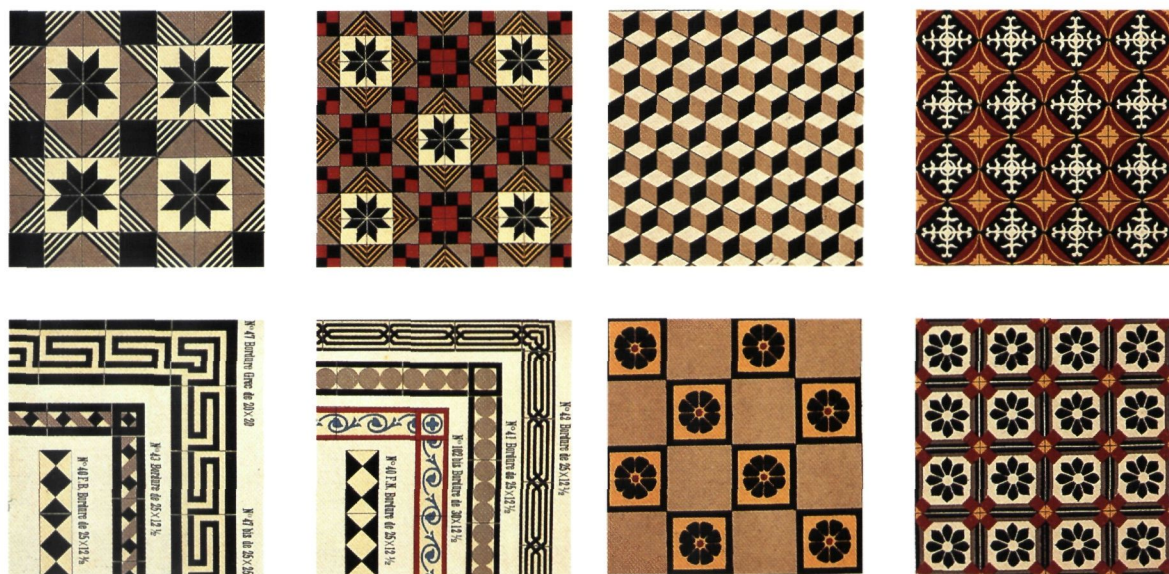
De *S.A. Les Usines à carreaux en ciment Fiévé* werd in 1871 opgericht door Gustave Fiévé, oud-voorzitter van de Gentse handelsrechtbank en was aanvankelijk gevestigd aan de *Boulevard Lousbergs 22* te Gent. Men vervaardigde er datzelfde jaar, mogelijk als eerste Belgische bedrijf (23), voor het eerst cementtegels die met de keramische tegels werkelijk konden concurreren. De firma behaalde in de loop der jaren een indrukwekkend aantal bekroningen, met name op de (Wereld)tentoonstellingen van Santiago 1875, Parijs 1878, Amsterdam 1883, Antwerpen 1885, Port-Adelaïde 1887, Brussel 1888, Barcelona 1888, Parijs 1889, Antwerpen 1894, Amsterdam 1895, Brussel 1897, Parijs 1900, Luik 1905, Tourcoing 1906 (24). Dat het succes van dit bedrijf niet gering was kan men ook afleiden uit het feit dat men in juni 1889 reeds het 9e verkoopalbum met “*carreaux unis & mosaïques*” aan het publiek kon aanbieden (25).

De Gentse cementtegelfabriek Dutry-Massy was fier op de bekroningen die het op diverse Wereldtentoonstellingen ontving. Album 15, na 1900 (?) (verz. M. Baeck)

▷ In het Album 15 van Dutry-Massy, Gent, werden naast éénkleurige en tweekleurige cementtegels ook enkele meerkleurige geometrische decors getoond. De patronen konden naar keuze gecombineerd worden met bijhorende boorden (verz. M. Baeck)

▷ De gebroeders Schepens boden in hun Album 6 uit 1893 naast een typische perspectiefvloerontwerp ook tegels aan met een meer ingewikkelde decor (verz. M. Baeck)

Eveneens in Gent gevestigd was de *Fabrique de carreaux en ciment Dutry-Massy, Boulevard des Hospices 1*, naar eigen zeggen “*La plus importante fabrique de carreaux en ciment du pays...*” (26).

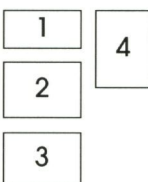
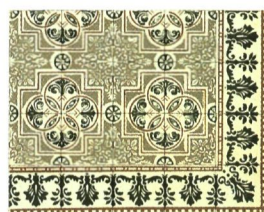
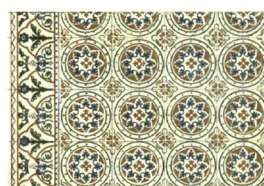
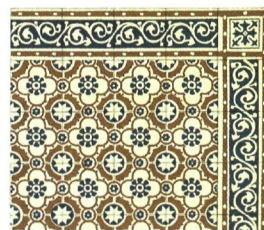
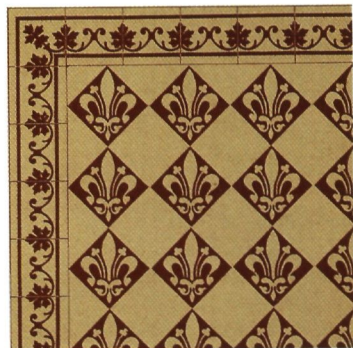
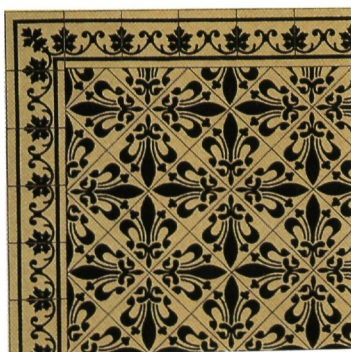
Door de aanwezigheid van deze vier belangrijke tegelfabrieken was Gent lange tijd zowat het centrum van de Belgische cementtegelnijverheid, al kwamen uiteraard ook elders in België gelijkaardige fabrieken op de markt (27).

De eerste cementtegels waren - zoals men uit de bewaard gebleven verkoopcatalogi kan afleiden - voorzien van eerder eenvoudig te produceren maar wel

ingenieuze patronen. Het merendeel was geometrisch van aard en opgebouwd op basis van rechthoeken, vierkanten, driehoeken, ruiten, veelhoeken en cirkels. De ontwerpers bereikten er vaak een opvallend effect mee, en wellicht waren deze vloeren ook zeer succesvol. Dergelijke geometrische patronen bleven immers bijna een eeuw lang in de catalogi opgenomen.

Wat de kleuren betreft overheersten daarbij de zwart-witte en zwart-grijs-witte tegels aanvankelijk de duurdere meerkleurige tegels.

Tegels met bloemmotieven, eerst eveneens zeer eenvoudig van ontwerp, werden in de beginperiode - zoals gezegd - zowel om technische redenen als

1. Twee neo-gotische ontwerpen uit het Album 2, circa 1905, van de cementtegelafabriek Edmond Helin, Doornik (verz. M. Baeck)

2. Een art nouveau-ontwerp van de Kempische Pan- en Betonfabriek S.M., dat naast neogotische en moderne ontwerpen in de verkoopscatalogus uit 1937 nog werd aangeboden (verz. M. Baeck)

3. Een eenvoudig, modern maar toch ingenieus ontwerp voor marmarmozaïektegels van de S.A. des Produits Dolomitiques de et à Merlemont - een bedrijf opgericht in 1899 (verz. M. Baeck)

4. Ingenieuze tegelapijtontwerpen van T. Picha & Cie in een eclectische stijl. Het vloervlak wordt aan de klant voorgesteld met een bijpassende bord. Album 1903 (verz. M. Baeck)

omwille van de kostprijs, slechts sporadisch aangeboden. Vrij snel echter en zeker vanaf 1880-1890 werd het aanbod geleidelijk verruimd met veelkleurige en drukkere motieven die prachtige tegelapijten vormden. Wat stijl betreft evolueerde men daarbij

van neogotische en neorenaissance motieven naar uitgesproken art nouveau-ontwerpen en na de Eerste Wereldoorlog uiteindelijk naar meer sobere art deco-toepassingen.

Hoewel cementtegels over het algemeen iets minder slijtvast waren dan de keramische tegels, waren ze - eens de eerste productiemoeilijkheden overwonnen - niet alleen veel minder duur, maar voor leken zelfs moeilijk van elkaar te onderscheiden. Het is dan ook wellicht geen toeval dat de vele handelaars in bouwmaterialen overwegend beide tegelsoorten in hun aanbod opnamen.

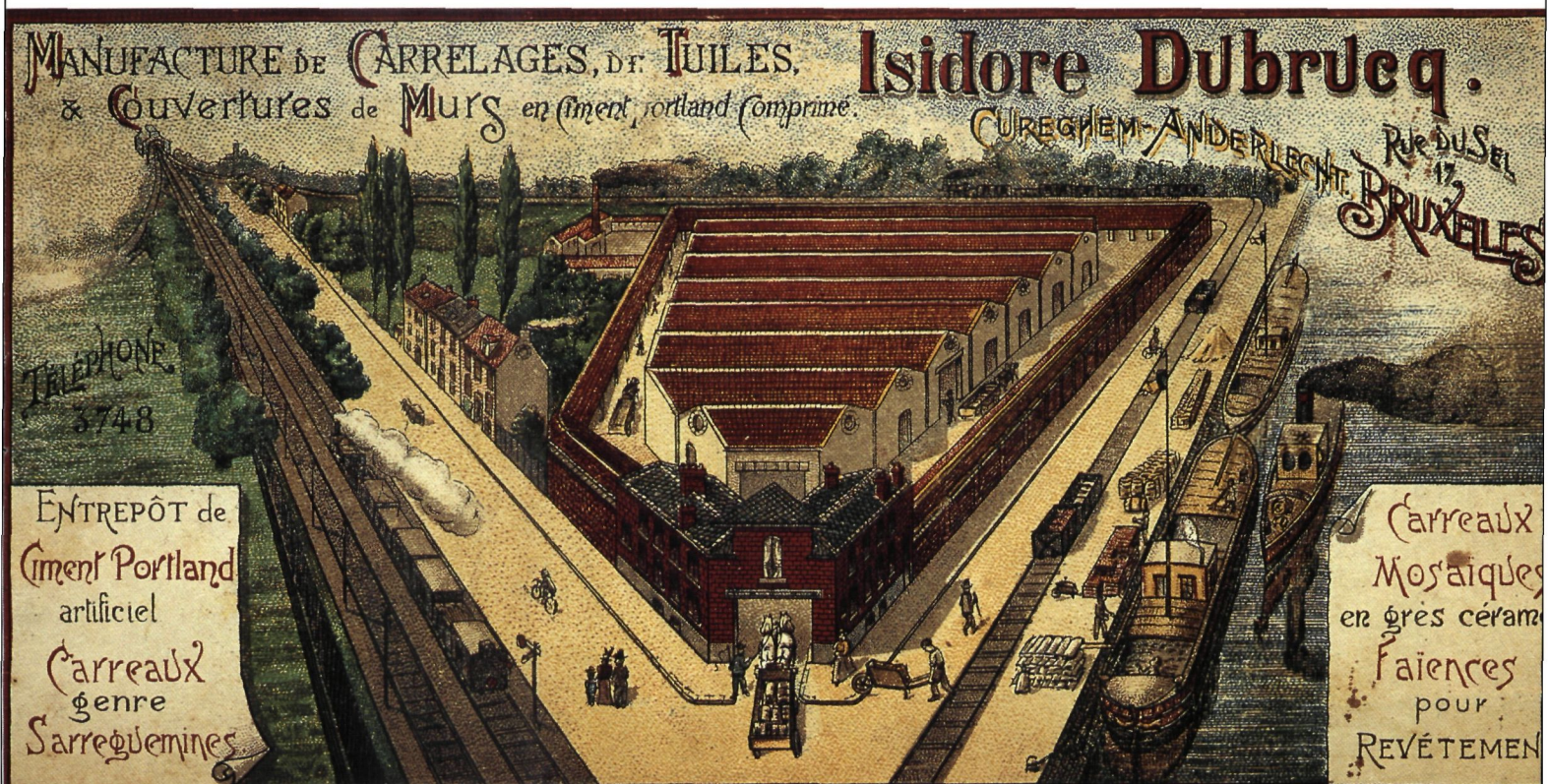
Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat de cementtegelnijverheid - net als zijn tegenhanger de keramische tegelindustrie - na 1896 tot grote bloei kwam. Dat valt moeiteloos af te leiden uit de groei binnen de sector. Het aantal fabrieken van tegels en allerhande voorwerpen in cement steeg namelijk van 44 fabrieken in 1896 tot niet minder dan 111 in 1910 (28). Ook hier echter bracht de Eerste Wereldoorlog een duidelijke cesuur aan en werd de productie pas na de wapenstilstand opnieuw op volle kracht gebracht.

De stijgende vraag naar bouwmaterialen ten gevolge van de wederopbouwactiviteiten, veroorzaakte wel een stijging van de gemiddelde prijzen, en dit zowel van grondstoffen als kalk en cement als - uiteraard ook - van afgewerkte producten. Vergeleken met de situatie vóór de Eerste Wereldoorlog kende de hele tegelindustrie, traditioneel sterk afhankelijk van de export, daardoor rond 1921 een lichte economische

terugval. Dit is duidelijk af te lezen uit de evolutie van de import en exportcijfers (29). De eerder spectaculaire prijsstijging in de sector van de keramische tegels was echter voor de producenten van cementtegels veeleer gunstig aangezien hun producten daardoor gemiddeld bijna 3,5 maal goedkoper werden (30). Terwijl in de beginperiode de nodige machines en basismaterialen uit het buitenland dienden te worden betrokken, kon de cementtegelindustrie tijdens het interbellum daarvoor nu ook terugvallen op heel wat gespecialiseerde Belgische toeleveringsbedrijven. Zo voorzag de Antwerpse firma *Georges Louwers* de cementtegelfabrieken van de nodige "verwen in poeder voor vloersteen en pannen, enz." (31) terwijl de firma *Hector De Cuyper* uit Evergem bij Gent dezelfde fabrieken kon voorzien van "Machines pour la fabrication de tuiles, briques, carreaux, dalles de trottoir, etc., en ciment" waaronder zogenaamde "melangeurs" of "malaxeurs" en tegelpersen van het merk Monopol (32).

Daarnaast kan men in deze sector toch ook nog heel wat buitenlandse inbreng vaststellen. Haalde men in de beginperiode van de keramische tegelindustrie de nodige kennis vanuit Engeland binnen, dan viel men in de cementtegelfabrieken, vooral voor de fabricatie van marmermozaïektegels - en overigens net als voor het vervaardigen van de gewone mozaïeken -, vaak terug op Italiaanse technieken en arbeiders.

De fabriek van Isidore Dubrucq in Kuregem-Anderlecht verkocht naast de eigen cementtegels ook keramische tegels voor vloeren en wanden (verkoopcatalogus, verz. M. Baeck)

Hector DE CUYPER

EVERGEM-lez-GAND

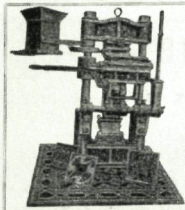
M
A
C
H
I
N
E
S

Machine à Tuiles en ciment

M
A
C
H
I
N
E
S

Spécialité de : Machines pour la fabrication de Tuiles, Briques, Carreaux, Dalles de Trottoir, etc., en Ciment. Moules pour Tuyaux en tous genres, Chaperons de mur. Poteaux, Marches d'Escalier, etc.

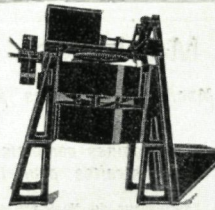

Presse pour Carreaux et Dalles
"MONOPOLE"

MALAXEURS BREVETÉS
POUR
BÉTON ET MORTIER

◇◇
Télégrammes :
DECUYPER-MACHINES-EVERGEM
◇◇

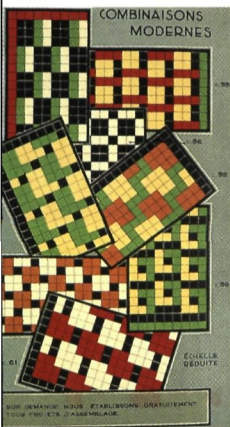
EXPORTATION

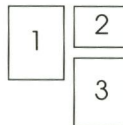
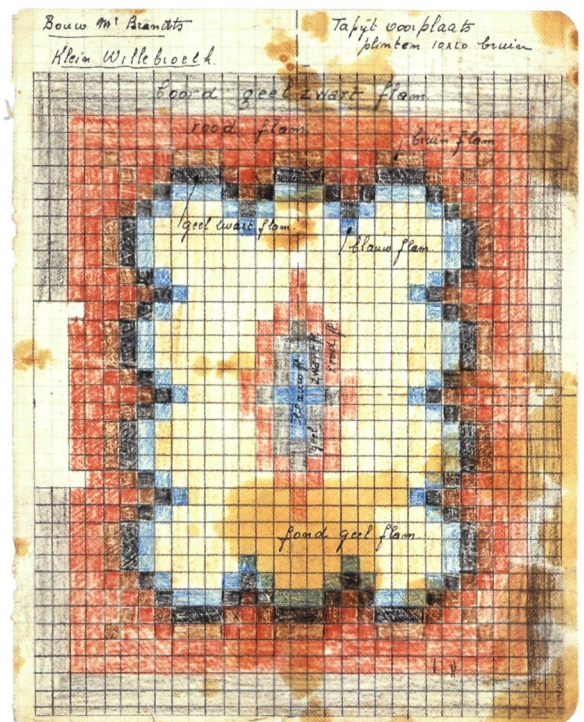
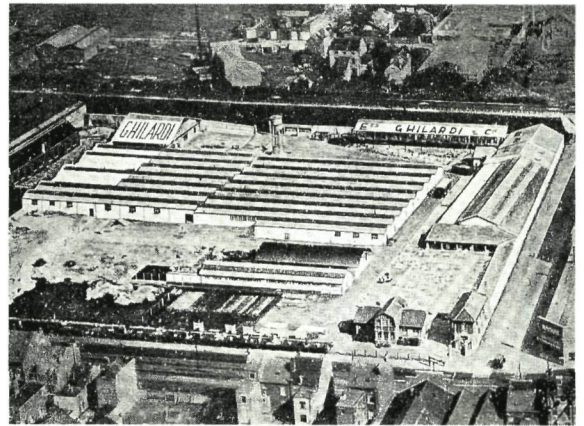
Malaxeur pour Béton et Mortier
D. R. P. - D. R. G. M.

Het is dan ook geen toeval dat de firma S. Ghilardi & C. uit Milano - "première fabrique fondée en Italie en 1876", gespecialiseerd in "lavoro in cemento/carreaux pour pavés à couleurs et dessins variés en ciment pur et en mosaïque de marbres à la Venitienne" - zich in 1922, twee jaar na haar succes op de Brusselse handelsbeurs (waar zij werd vertegenwoordigd door Vittorio Cavaneghi, Wolvengracht 7, Brussel), in ons land komt vestigen als de S.A. Etablissements Ghilardi & Cie de Haren-Nord. Naast de "oudste [en grootste] Belgische fabriek van marmere mozaïeke vloerstenen" - zoals ze zichzelf noemde - was ze mogelijk ook de eerste fabriek die de nieuwe techniek van het "trillen" van cement of beton voor de productie van haar diverse tegelsoorten gebruikte.

Moderne vloertegel-
tapijten uit een ca-
talogus van AGMA
Machelen (verz. M.
Baeck)

Door dergelijke verbeteringen van de productieprocessen deden de cementvloertegel-fabrieken het ook tijdens de crisisjaren, in de jaren dertig, het - vergeleken met andere sectoren - duidelijk niet slecht: "Het zijn vooral de vloerenfabrieken die tijdens de laatste jaren voor de oorlog een grote uitbreiding hebben genomen. Terwijl de betonnijverheid zich versplinterd heeft in een groot aantal kleine ondernemingen, is uit deze oude betonbedrijven een meer bekwaamheid-vereisende en meer gespecialiseerde nijverheid ontstaan, deze der vloertegels, welke de laatste jaren [i.e. na 1945] zowel technisch als in belangrijkheid een snelle vlucht genomen heeft." (33).

1. Toeleveringsbedrijven zoals firma Hector - later Aloïs - De Cuyper uit Evergem leverde de noodzakelijke machines zoals matrijzen voor cementpannen, tegelpersen en mengtoestellen (AGB, 1922, verz. M. Baeck)
2. In de fabriek van Ghilardi & Cie te Haren bij Brussel produceerde men rond 1933 meer dan 400.000 m² tegels per jaar, naast gegoten sierstukken en sanitaire artikelen (verkoopcatalogus, verz. M. Baeck)
3. Vanaf de jaren 30 worden de ontwerpen voor vloertegeltapijten veel soberder. Fabrieksontwerpers en architecten combineren daarbij éénkleurige tegels tot aantrekkelijke geometrische patronen.

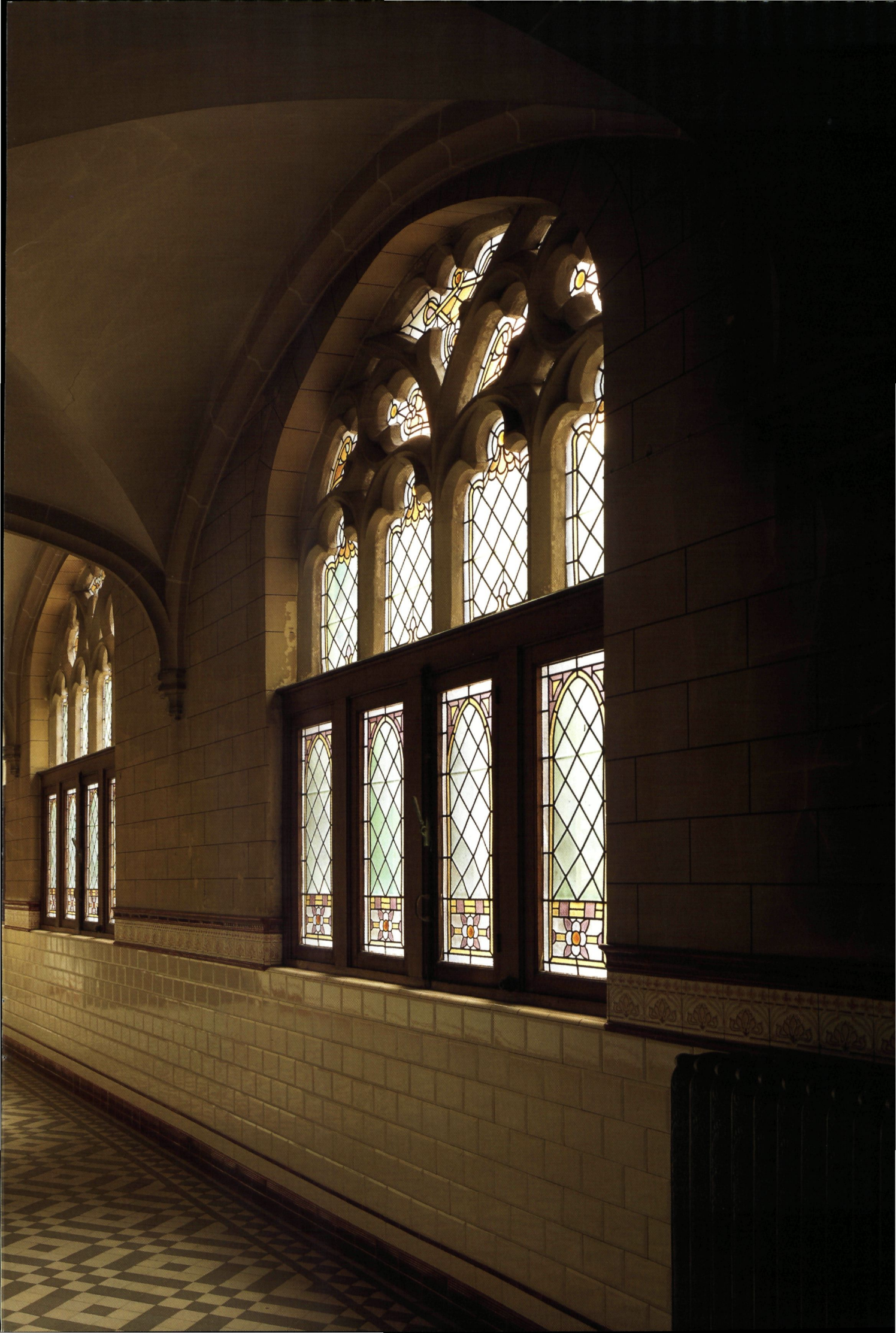
In de vloer van de Sint-Augustinuskerk, Hoogte Honderdplein, Vorst werden éénkleurige tegels tot een ingenuus en veelkleurig patroon gecombineerd (foto O. Pauwels)

Wel is het moeilijk om de juiste omvang van deze groei in kaart te brengen. Enige indicatie daarover verkrijgt men door raadpleging van de gespecialiseerde adresboeken. Zo vinden we in 1936, het jaar van de oprichting van de Syndikale kamer van bouwagglomeraten - nu Federatie van de betonindustrie-FeBe - waaronder de cement- en marmer-mozaïekvloeren horen, 22 betontegelfabrieken en 32 cementtegelfabrieken terug (34). In 1939 daarentegen worden niet minder dan 111 bedrijven gespecialiseerd in cementtegels opgesomd met daarnaast nog 14 voor betontegels, 3 voor tegels in marmeraglome-

raat en 1 voor granitotegels (35). Het is echter moeilijk de volledigheid van deze bronnen juist te beoordelen.

Na de Tweede Wereldoorlog is in de cementtegelnijverheid - net als bij de keramische vloer- en wandtegels - de druk gefigureerde tegel nagenoeg volledig uit de verkoopcatalogi van de meeste fabrikanten verdwenen. De vloertapijten die men toen als model aanbod waren alle haast zonder uitzondering veel strakker van ontwerp. Daarmee kwam een eind aan de bloeitijd van de gefigureerde vloertegel.

Door de zorg waarmee het patroon werd uitgetekend krijgt deze tegelvloer - opgebouwd uit relatief goedkope éénkleurige tegels - iets zeer apart. Sint-Jan-Berchmangang Instituut van de Zusters Ursulinen Onze-Lieve-Vrouw-Waver. (foto O. Pauwels)

De mechaniker Jan Van Russum (1912-1997) stond in voor de onderhoud van het machinepark (verz. H. Lejon)

DE TEGELFABRIEK ROTTIERS TE WILLEBROEK-TISSELT

Op de plaats waar eertijds de molen van Tisselt stond, werd na de Eerste Wereldoorlog door aanne-mer Jottier een stapelplaats gebouwd.

Rond 1920 namen Emmanuel en Adeline Rottiers-Rottiers - neef en nicht, en afkomstig uit een gekende slagersfamilie uit Willebroek - het failliete bedrijf Callaert over en gingen in deze gebouwen op proef-ondervindelijke wijze van start met een beton- en tegelfabriek.

De productie van 'betonelementen' was gevestigd aan de Baeckelmansstraat, schuin tegenover de tegelfabriek, in een nu verdwenen gebouw. In de tegelfabriek zelf werden naast tegels ook een aantal grani-to-stukken, zoals gootstenen, gemaakt.

De relatief kleine personeelsbezetting werd door het samenwerkend echtpaar geleid. Daarbij zorgde Emmanuel Rottiers (1876 - 1962) zowel voor de algemene organisatie van de onderneming als voor het ontwerpen van de tegelmotieven en de globale productie. Zijn echtgenote, Adeline Rottiers (1878 - 1970), was verantwoordelijk voor de persen die voornamelijk door jonge(re) meisjes werden be-diend.

De fabriekshal was met de direkt aanpalende woonst intern verbonden, zodat men haast letterlijk vanuit de woonkamer de fabriek kon binnenstappen.

Een bedrijfsvergunning voor zowel de beton- als de tegelfabriek werd - voor zover bekend - pas op 17 oktober 1934 door de Bestendige Deputatie van de provincie Antwerpen verleend. Klaarblijkelijk

Grondplan tegelfabriek (ver. H. Lejon)

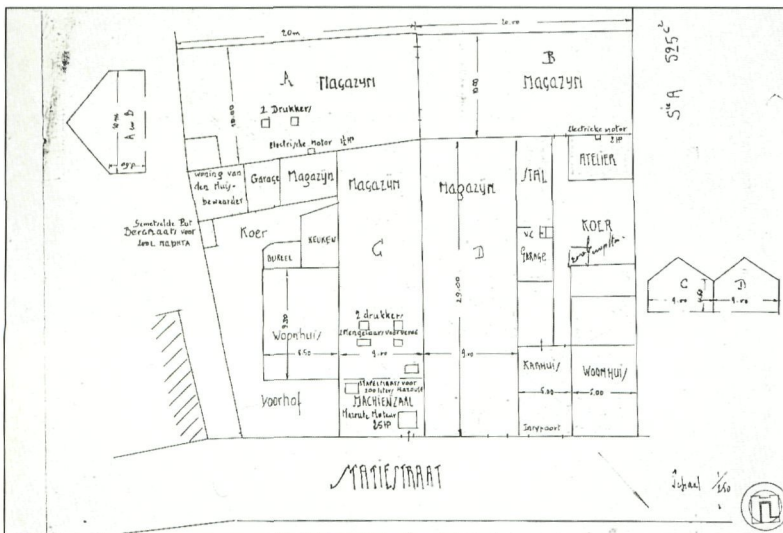

waren de beide afdelingen van het bedrijf Rottiers dus reeds lang zonder vergunning in werking. Na klachten over lawaai en geurhinder van de mazout- en dieselmotoren werden op dat ogenblik maatregelen voor de inrichting opgelegd.

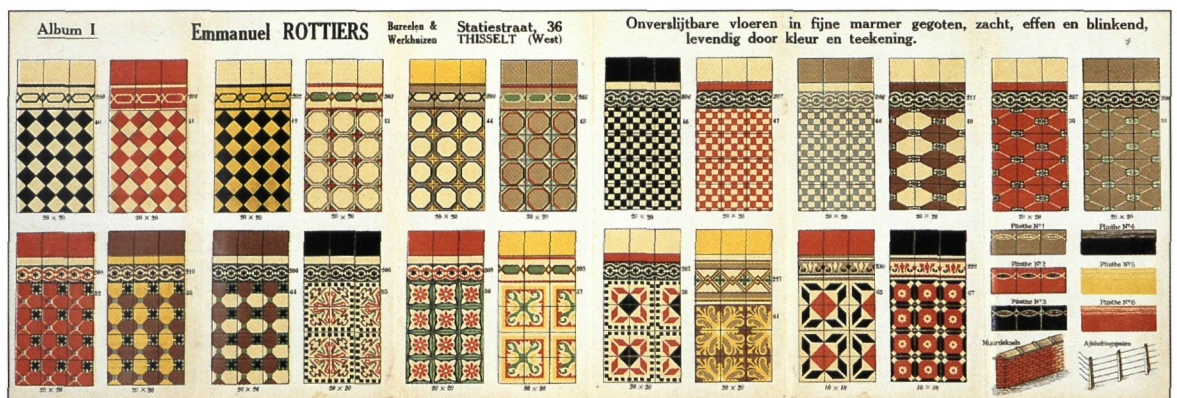
De tegelproductie

In twee verkoopcatalogi stelde het bedrijf zich aan het publiek voor als "Fabriek van gegoten marmer vloerstenen, Italiaansche werkwijze, merk "PRES-TO" en pannen, dallen, muren, buizen en stukken in beton. Emmanuel Rottiers". Beide albums prijzen door middel van 44 verschillende combinaties de "Onverslijtbare vloeren in fijne marmer gegoten, zacht, effen en blinkend, levendig door kleur en teekening" aan.

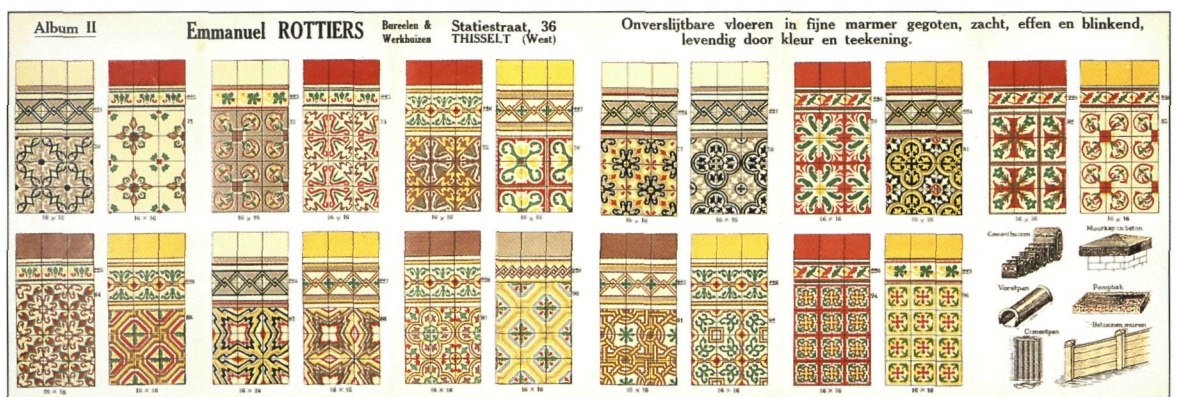
In het Album I gaat het daarbij voornamelijk om tegels van het formaat 20 x 20 cm, terwijl in het Album II enkel tegels van het formaat 16 x 16 cm zijn opgenomen. De motieven voor de tegels, boorden en plinten zijn voor het grootste deel geïnspireerd op die van andere, grote tegelbedrijven. Binnen dit overwegend conventionele aanbod vindt men toch ook enkele frisse én originele eigen ontwerpen terug. Het was - zoals gezegd - Emmanuel Rottiers zelf die deze motieven ontwierp en de nodige vormen hetzij zelf in plaatstaal uitvoerde, hetzij in koper of messing liet vervaardigen in de gieterij van het metaal-constructiebedrijf De Naeyer te Willebroek. Daar werden ook de matrijzen en mallen in gietijzer of gietstaal gemaakt.

Album I (verz. H. Lejon)

Album II (verz. H. Lejon)

De door Rottiers geproduceerde vloertegels - het gaat daarbij over minimaal 23 boordmotieven, 44 tegelmodellen en 6 plintontwerpen - zijn alle cementtegels, bestaande uit een grijze onderlaag waarop in verschillende lagen en kleuren een fijne mortel van marmerskorrels en bindmiddel werd aangebracht. Daartoe werd eerst in een matrijs een bodemplaat gelegd met in reliëf en in spiegelbeeld de letter "R" van Rottiers. Hierop werd eerst de grijze basislaag gelegd. Vervolgens werd daarop door middel van ramen, sjablonen en roosters de top- én slijtlaag in marmerskorrel met de hand aangebracht. Het geheel werd dan onder een pers geplaatst en onder hoge druk, ofwel manueel ofwel met de hydraulische persen, in de matrijs geperst.

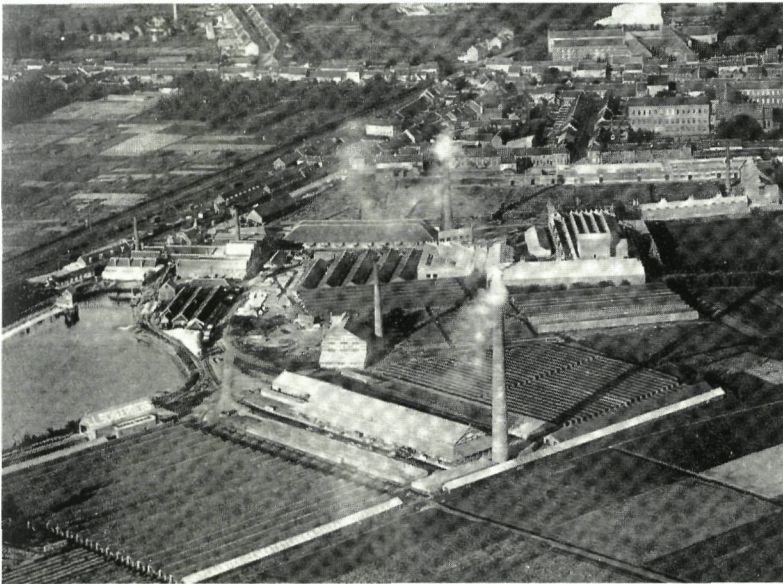
Een reeks van zeven mixers en mixers moest zorgen voor de juiste samenstelling en kleurstelling van het basismateriaal. Na het persen werden de tegels in ondergrondse waterbakken gelegd om krimpvrij uit te harden. Eenmaal uitgehard werden de tegels eerst met een elektrische polijstmachine geschuurd en daarna door manueel polijsten met puimsteen - een vulkanisch gesteente - afgewerkt.

Door de volledig minerale samenstelling en het gebruikte procédé, dat door het echtpaar Rottiers proef-

ondervindelijk op punt was gesteld, werd een zeer slijt- en kleurvast eindproduct bekomen. Ook het duidelijke art nouveau en art deco karakter van een aantal ontwerpen maakte dat deze tegels aanvankelijk zeer gevraagd waren.

Door de ongunstige economische situatie in de jaren vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwam hierin echter stilaan verandering. In de eerste plaats diende de familie Rottiers af te rekenen met enkele belangrijke concurrenten in de eigen regio. Naast de vermoedelijk eerder kleinschalige handelaars of bedrijven van *L. Daelemans* uit Sint-Amands bij Puurs en *Arthur Meremans & Cie* uit Puurs - beide in 1935 vermeld - was immers in het eigen dorp ook de *S.A. Usines de Thisselt-lez-Willebroeck* gevestigd. Dit bedrijf dat zeker actief was tussen 1912 en 1939, produceerde veel eenvoudiger, en dus ook goedkopere tegels.

Bij de nu nog steeds actieve firma *Scheerders Van Kerchove's Verenigde Fabrieken* of S.V.K. uit het naburige Sint-Niklaas - waar men reeds vanaf 1907 geperste en gegoten cementvloertegels maakte - werd in deze periode bijkomend geïnvesteerd om aan de crisis het hoofd te kunnen bieden. De gevoelige verbetering van de kleurstoffen, het gebruik van wit

Dit alles dwong de familie Rottiers dan ook tot de sluiting van haar tegelfabriek in 1939.

De site

De voormalige tegelfabriek Rottiers is gelegen in de Baeckelmansstraat op de nummers 60-62 en 64-66 te 2630 Willebroek-Tisselt in de provincie Antwerpen. Kadastraal gezien gaat het om de percelen sectie A 5° afdeling nr. 525 mC2n2 delen, in de wijk *Molenplein*.

Een ander deel van de fabriek - de afdeling voor betonproducten, vroeger gelegen aan de overkant van de nog bestaande gebouwen, met name aan de Baeckelmansstraat nummers 49-61, kadastrale sectie A 378 v3b3K2S4 - is ondertussen, na onteigening, in juni 1997 afgebroken.

Voorgeschiedenis

Aan de kruising van de huidige Baeckelmansstraat (eerst Biesemansstraat, later Statiestraat) met de Joseph De Blockstraat (voorheen Molenstraat), ter plaatse van het voormalige Molenplein en langsheen de voormalige Biesemansstraat, werd reeds in 1650 de stamp- of oliemolen van Tisselt vermeld als eigendom van de familie de Jonge-Vloebergh. Rond 1830 is deze molen - gelegen op het "*Vosselaerveld*" - een standaardmolen of staakmolen voor graan geworden. Hij is dan eigendom van de familie Verlinden-Goossens, burgemeester van de gemeente Heffen.

In de atlas van de ingeschreven wegen van 1844 wordt deze staakmolen aangeduid als "*ouden molen*". Onmiddellijk aanpalend bevindt zich een langgevelhoeve, terwijl op de hoek van de vroegere Molenstraat nog een kleinere hoeve is gesitueerd. Deze laatste werd pas onlangs afgebroken om de straat te verbreden, en hoewel ze wellicht ten onrechte "*molenhoeve*" genoemd werd ging hiermee toch één van de laatste materiële getuigen van het Molenplein verloren.

Rond 1880 werd de molen gekocht door Joseph Antoon De Block. Behalve als molenaar was deze man ook actief als landbouwer en verder was hij naast een befaamd paardenfokker ook burgemeester van Tisselt. Onterecht verdacht van spionage vanop zijn molen, werd hij op 1 oktober 1914 door de Duitse invallers gefusilleerd. De molen zelf werd onmiddellijk neergehaald. Om de herinnering aan deze tragische gebeurtenis levendig te houden werd de vroegere Molenstraat dan ook later omgedoopt tot J. De Blockstraat.

Het indrukwekkende fabriekscomplex van Scheerders Van Kerchove's Verenigde fabrieken in 1930 (Jubileumbrochure S.V.K. 1905-1955)

cement en de aanschaf van nieuwe persen in 1934 zorgde daarbij voor een snelle expansie in de daaropvolgende jaren (36).

Bij de firma Rottiers daarentegen was het productie-procédé door zijn aard zeer arbeidsintensief zodat de mechanisatie daar niet echt veel verder doorgedreven kon worden. Zeker de gefigureerde tegels uit het aanbod waren daardoor verre van goedkoop en in de crisisjaren uiteindelijk enkel nog voor de meer begoeden bereikbaar.

Kadasterplan met situering van de verschillende onderdelen (H. Lejon)

Woning & tegelfabriek Rottiers (foto O. Pauwels)

Ondertussen was het Molenplein vanaf het einde van de 19de eeuw stilaan bebouwd geraakt met woningen en bedrijven. Hierin speelde uiteraard zowel de aanwezigheid van het kruispunt van toen belangrijke wegen, als de nabijheid van een spoorwegstation en de Willebroekse Vaart een belangrijke rol.

De voormalige melkerij Sint-Jan

Het oudste deel van de tegelfabriek Rottiers wordt gevormd door de voormalige melkerij Sint-Jan, Baeckelmansstraat 60-62, die reeds sinds ca. 1920 tot de tegelfabriek is gaan behoren.

Op een foto-opname van rond 1900 is de toenmalige bebouwing op het Molenplein goed merkbaar. Naast de oude staakmolen met de aanpalende molenhoeve en een hoge herenwoning herkent men ook duidelijk de toen pas opgerichte melkerij Sint-Jan. In een gevelijst is in geschilderde letters "MELKERIJ St.-JAN" te lezen, en op de ruitvormige kunstpannen vindt men tussen in wit geschilderd keperverband de vermelding "MELKERIJ" terug. Verder kan men rechts naast de deur een gevelsteen onderscheiden. Volgens deze nog steeds aanwezige arduinen gevelsteen werd de melkerij gesticht in 1898. Vermoedelijk is het daarmee de eerste vestiging van de welbekende firma *Nutricia*.

De oorspronkelijke gevel is tot op heden grotendeels bewaard gebleven, enkel een raam werd tot losluik

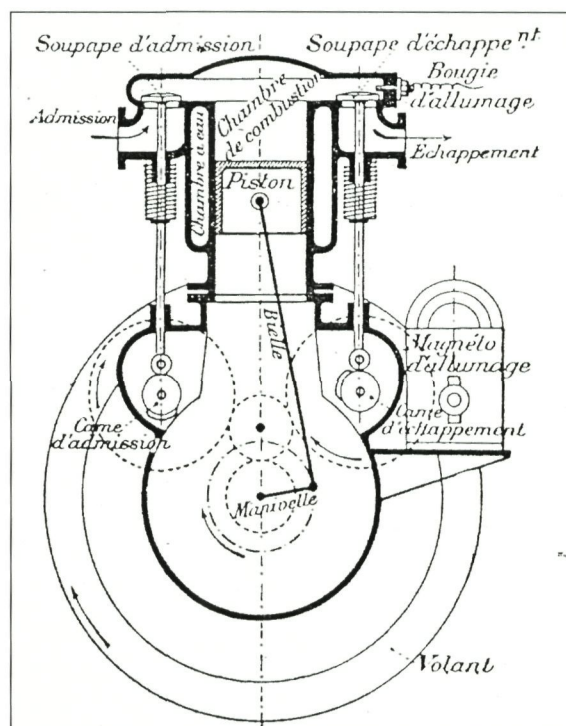
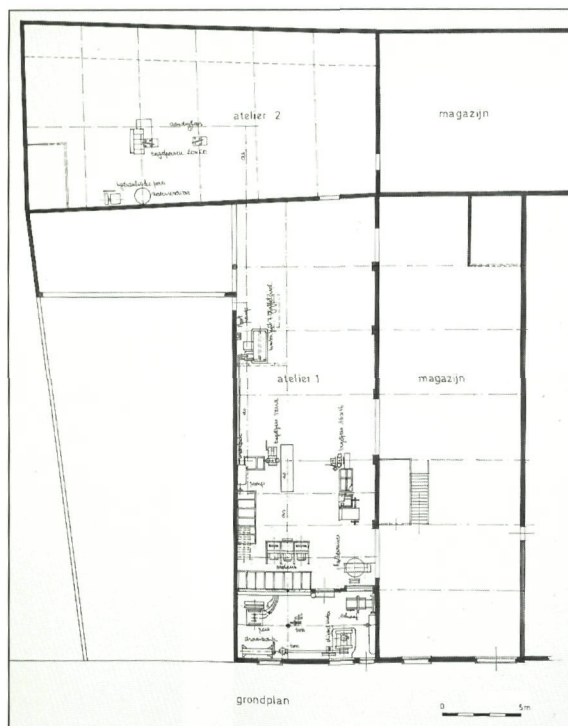
omgevormd. Binnenin echter werd nagenoeg alles uitgebroken. Ook de achterbouw met schouw is grotendeels verdwenen. De helft van de bewaard gebleven voorbouw met een totale diepte van 10,20 m is verhoogd voor de koelkelders. De voorgevel bestaat uit rode paepsteen en is voorzien van een gecementeerde plint, van lijstwerk onder arduinen dorpels, van bogen boven raam- en deuropeningen en van een overhoekse baksteenfries onder de goot in blauw gesmoorde paepsteen. De arduinen gevelsteen met de stichtingsvermelding van de melkerij is nog steeds ter plaatse. De vensters zijn van tralies voorzien, het houten raam- en deurwerk is wit geschilderd. Onder de fries bevindt zich een gecementeerd en geschilderd naambord van een lichtblauwe bezetting met zwart geschilderde letters en versiering. Ook de houten kroonlijst is wit geschilderd. Het voorste dakvlak is gedekt met betonnen ruitvormige pannen van onbekende oorsprong. Het achterdakvlak is gedekt met betonnen pannen type Hennuyères en fabrikaat Rottiers Tisselt. Dit bouwblok is verder in goede staat.

De tegelfabriek

De eigenlijke tegelfabriek Rottiers - voorheen Statiestraat 48 en nu Baeckelmansstraat 64-66 - werd na de Eerste Wereldoorlog door de aannemer Jottier gebouwd als stapelplaats en bestaat nog steeds uit twee hallen met zadeldak loodrecht op de straat. Daar-

▷ Opmetingsplan van de huidige toestand van de tegelfabriek (H. Lejon)

▷ ▷ Schema van een monocilindermotor uit J. De Gigord, *Premières Notions de Sciences*, Parijs, 1920 (verz. H. Lejon)

Vooraan in beeld de dieselmotor die zorgde voor de nodige energievoorziening in de rest van de fabriek (foto O. Pauwels)

naast bevond zich vroeger aan de zijde van huisnummer 68 een open doorgang die nu eveneens met een zadeldak is afgedekt. Achteraan bevindt zich een nu geheel vervallen grotere derde hal onder een gelijkwaardig zadeldak. De daken bestaan deels uit een dekking van rode Boomse pannen, deels uit betonnen Hennuyères-pannen van fabrikaat Rottiers. De voorgevel is voorzien van een cementbezetting met ingetrokken voegen. Raam- en deuropeningen zijn gevarieerd, de ramen zijn van tralies voorzien. Er zijn verder twee brede trapgevels en één smalle met sporen van zwarte beschildering "...tegels Rottiers...".

In het interieur is quasi de ganse inrichting inclusief de inboedel van de voormalige tegelfabriek bewaard. Alle machines en onderdelen bleven immers sinds het bedrijf vlak voor de Tweede Wereldoorlog werd stilgelegd, ter plaatse in hun authentieke toestand en positie, wat deze site nu tot een unicum maakt.

De voorbouw

In het linkerdeel van de voorbouw - Baeckelmannsstraat 64 - bevindt zich vooraan op het gelijkvloers de machinekamer van de tegelfabriek met daarin de dieselmotor die zorgde voor de hoofdaandrijving van de persen en andere machines in de rest van het gebouw.

▷ Schaaf- en frees-
machine (foto O.
Pauwels)

▷ ▷ Boorstandaard, me-
taaldraaibank en
hydraulische
installatie (foto
O. Pauwels)

Tweede boorstan-
daard en hydrau-
lische installatie
(foto O. Pauwels)

Deze motor werd overgekocht van de toenmalige firma *AMELIT*, een dan in de Guido Gezellestraat te Willebroek gevestigde asbestcement-fabriek (37), die hem ter vergoeding van oorlogsschade aan de Eerste Wereldoorlog had overgehouden.

De motor draagt de merkplaat "*ANTON SCHLÜ-TER/Motorenfabrik München/Motor n° 50560 PS 25 Umdr. Min. 450*" en zorgde - zoals gezegd - voor de hoofdaandrijving van alle toestellen van de tegelfabriek. Via horizontale assen die aan de zoldering zijn bevestigd, werd de aandrijving via riemen en houten riemwielen naar de afzonderlijke toestellen overgebracht. Daarnaast zijn hier ook enkele aparte, kleinere elektrische generatoren opgesteld - voor het leveren van de nodige stroom - die eveneens door de Schlüter-motor in beweging werden gebracht en gehouden.

In de machinekamer bevinden zich verder nog steeds een schaaft- en freesmachine, een metaaldraaibank, een boorstandaard en een hydraulische installatie met drie pistons, waarvan er twee zijn ingesteld. Deze hydraulische installatie werd eveneens via een riemaandrijving door de dieselmoter aangedreven en zoog het benodigde water uit de onderliggende kelders. Via leidingen werd het water onder hoge druk verdeeld naar de twee hydraulische tegelpersen die in het achterliggende werkhuis staan opgesteld. Deze installatie heeft geen merktekens.

1. Zicht op de machinekamer met diverse rekken met wisselstukken en materiaal

2. De mengmolens vooraan in de werkplaats

3. Hydraulische tegelpers

(foto's O. Pauwels)

Tenslotte bevinden zich hier ook nog diverse gietijzeren matrijzen, plaatstalen- of messinggegote malen en sjablonen voor de productie van de tegels en allerlei alaaam en wisselstukken. Een draagbaar elektrisch slijptoestel en allerlei pompen moeten nog worden nagezien, opgekuist, hersteld en geïnventariseerd.

In de onmiddellijk op de machinekamer aansluitende werkplaats bevinden zich verschillende toestellen, die - zoals gezegd - alle centraal zijn aangedreven.

Vooraan bevindt zich een mixer - ook melangeur of malaxeur genoemd - met merkplaat "GUBENER CEMENTFORMEN und Maschinenfabrik/WOLF & CO/GUEBEN". Dit toestel is een zogenaamde kolvergang met stalen messen en gietijzeren wiel en werd gebruikt om de mortel voor de aanmaak van de tegels te malen en goed te mengen.

Daarnaast staan een aantal mengmolens opgesteld (één per kleur), nodig voor de aanmaak van basismateriaal voor de fabricatie van de tegels 16 X 16 cm (uit Album I en vooral Album II).

In deze hal zijn verder twee - reeds vermelde - hydraulische tegelpers opgesteld waar de tegels 16 x 16 cm werden geproduceerd. Gezien enkel het persen zelf onder hydraulische waterdruk gebeurde, zijn boven elke pers gaffelwielen opgehangen om de toestellen na het persen weer op te trekken.

Boven een kelderluik (waar de waterbakken zijn) is nog een gaffelwiel opgehangen. Dit wiel is voorzien van een houten "weeg" om de pas geperste tegels gemakkelijk in de waterbakken neer te laten. Dit was nodig om het uitharden van de tegels zonder krimp te laten gebeuren. De tegels zijn daarom dus steeds gemaakt met hydraulische bindmiddelen zoals cement en hydraulische kalk.

Tenslotte is nog een vierde gaffelwiel beschikbaar waarmee de uitgeharte tegels naar de zoldering werden opgetrokken.

Zicht op de
werkplaats met
achteraan
de tweede
hydraulische pers

De zolderverdieping
met toestellen voor
het zeven, mengen
en bewerken van
de droge mengsels
(foto O. Pauwels)

De gedeeltelijk ingevallen achterbouw met tegelpersen en gietmallen voor gootstenen (foto O. Pauwels)

De zolderverdieping in het linkergedeelte van de voorbouw is volledig ingericht voor het zeven, mengen en bewerken van de droge mengsels voor de mortels van de tegels. Al deze toestellen worden eveneens via assen en riemen aangedreven door de dieselmotor op het gelijkvloers.

De rest van de voorbouw, zowel gelijkvloers als op de verdieping, is verder voornamelijk gebruikt als opslagplaats voor allerlei alaam en machineonderdelen maar vooral ook voor de eigen productie aan tegels en gootstenen in granito. Ook zijn hier heel wat keramiektegels van andere tegelfabrieken bewaard - waaronder zowel vloer- en wandtegels van onder meer *La Nouvelle Céramique Amay*, *Boch La Louvière* en *Gilliot Hemiksem* (38).

De achterbouw

In de achterbouw - die het terrein was van gespecialiseerde Italiaanse gastarbeiders - staan eveneens twee tegelpersen opgesteld. Deze werden uitsluitend gebruikt voor de fabricatie van de tegels 20 x 20 cm zoals opgenomen in het Album I. Ze werden eveneens centraal aangedreven, maar werkten op een afzonderlijke waterpersinstallatie waarvan de onderdelen gemerkt zijn met "VENDER & Co - MILANO".

Omdat in dit deel van de tegelfabriek buiten tegels ook nog een aantal stukken in "granito" werden gemaakt, zijn hier verder ook een aantal mallen voor het gieten van gootstenen en architectuuronderdelen aanwezig. Ook bevindt zich hier nog een grote collectie tegels en plinten in "gegoten marmar" van eigen fabrikaat, naast gelijkaardige keramische producten van diverse herkomst.

Achteraan dit complex was tenslotte gedurende een bepaalde periode ook nog een in cinemastoeleu gespecialiseerde meubelmakerij gevestigd. Van deze bedrijvigheid zijn eveneens nog enkele restanten terug te vinden.

De betonfabriek

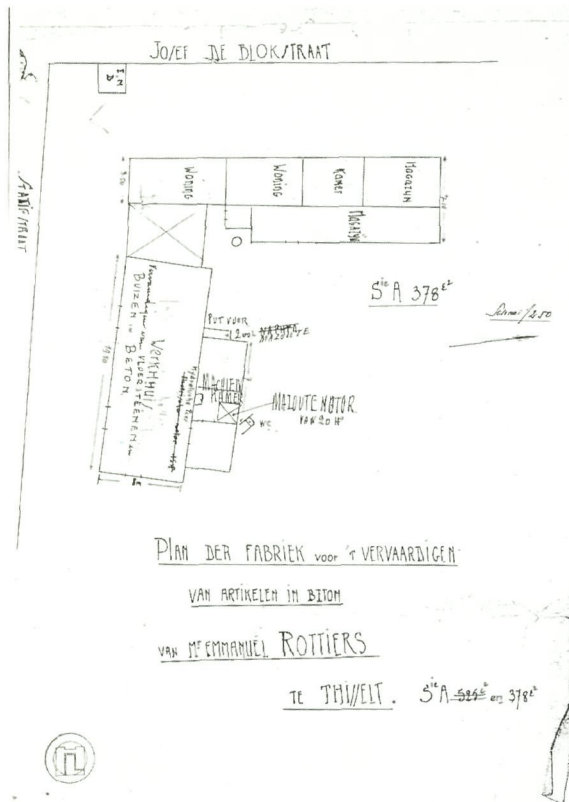
De productie van de betonproducten was - zoals reeds vermeld - ondergebracht in de Baeckelmannsstraat nummer 49-61, schuin tegenover de zojuist uitvoerig beschreven tegelfabriek. In deze gebouwen produceerde de firma Rottiers zowel betonnen rioolbuizen als citernen, muurkappen, pannen en hulpstukken, afsluitpalen en platen en dergelijke meer.

Bij de afbraak van het gebouw in juni 1997, na ontginning van deze betonfabriek, konden nog ver

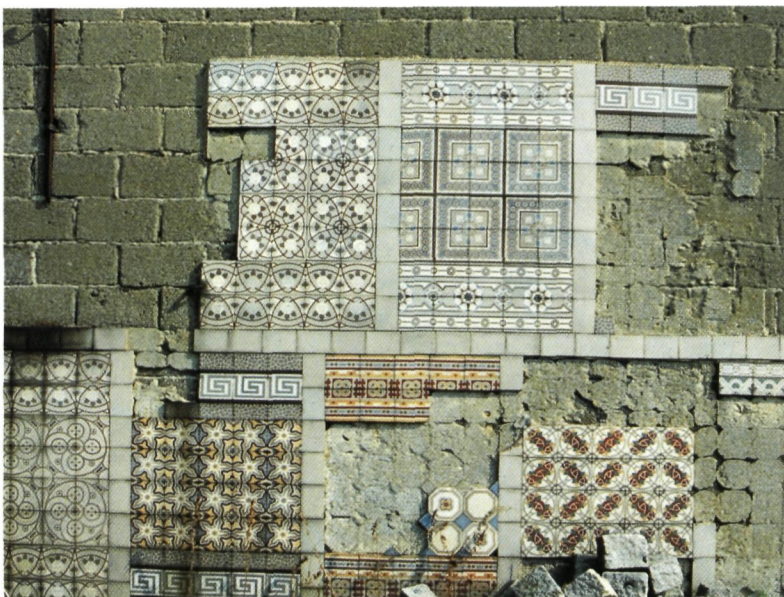
De zolderverdieping met toestellen voor het zeven, mengen en bewerken van de droge mengsels (foto O. Pauwels)

Grondplan van de afgebroken betonfabriek (verz. H. Lejon)

schillende vormen en mallen, aalam, zeven en gemaakte stukken worden gerecupereerd. Van de westgevel waar ten behoeve van de klanten een staalkaart van grès-cerame tegels van *La Nouvelle Céramique* te Amay was aangebracht, konden eveneens een aantal tegels worden bewaard.

Westgevel van de afgebroken betonfabriek met de erop aangebrachte "stalen" (foto H. Lejon)

Industriële archeologie of vuiligheid?

In 1995, op het ogenblik dat de tegelfabriek Rottiers in de inventaris van waardevol bouwkundig erfgoed werd opgenomen, was - op enkele ingewijden na - haast niemand op de hoogte van wat er zich precies achter de vervallen uitzijnde gevels aan de Baeckelmannsstraat bevond. Wel leek het geheel snel tot verdwijnen gedoemd door een gemeentelijk onteigeningsplan voor de omgeving.

Sindsdien is er echter heel wat rond deze site gebeurd. Zo werd in 1997, ter voorbereiding van Open Monumentendag met als thema *Arbeid*, het gebouw van de voormalige tegelfabriek volledig opgeruimd en zijn inhoud gereinigd door een vrijwilligerswerkgroep. Na deze grondige schoonmaak kon op zondag 14 september 1997 dan ook een groot deel van de fabriek voor belangstellenden worden opengesteld. Het werd een onverwacht succes (39). Ondertussen werd na de beschermingsaanvraag de geëigende beschermingsprocedure opgestart, zodat het behoud van deze site mogelijk binnen afzienbare tijd gevrijwaard is.

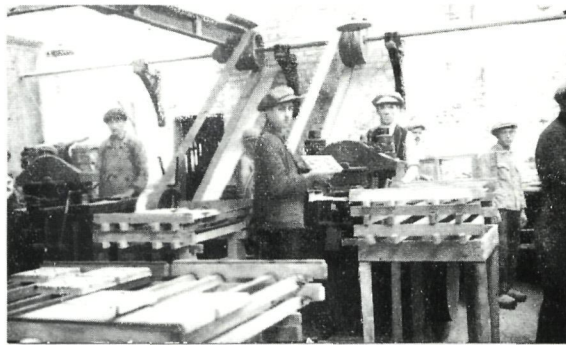
Belang en toekomst

De Thieltsse tegelfabriek Emmanuel Rottiers heeft industrieel-archeologisch bekeken een grote exemplarische waarde. Niet alleen proeft men in deze site nog de sfeer van de eerste kleinschalige 'fabrieken', er is voor zover bekend ook geen enkele andere gelijkaardige fabriek bewaard, noch in Vlaanderen, noch in Wallonië, en zeker niet met een vrijwel intacte inventaris (40).

Door de compleetheid van de staat van bewaring heeft de tegelfabriek Rottiers ontegensprekelijk een grote documentaire waarde. Het bedrijf levert - beter dan de eerder beknopte beschrijvingen in de vakliteratuur dit doen - uitstekende informatie op over een nu voorbijgestreefde technologische fase uit de ontwikkeling van een voor ons land ooit zeer belangrijke industriële sector.

De aanwezigheid van alle nodige machines, vormen en materialen maakt het - na verder herstel - zelfs mogelijk de productie herop te starten met het oog op demonstraties van de vroeger gebruikte technieken. Eventueel kan zelfs een kleinschalige productie voor restauratiedoeleinden overwogen worden. Hierbij is vooral het behoud van de originele mallen, matrijzen, ramen, roosters en sjablonen van cruciaal belang. Ze zijn immers in de meeste nog bestaande cementtegelbedrijven al lang verdwenen en om economische redenen niet gemakkelijk te reconstrueren.

▷ Arbeiders aan het werk in de cement-tegelfabriek van S.V.K. te Sint-Niklaas in 1924 (Jubileumboek S.V.K. 1905-1955)

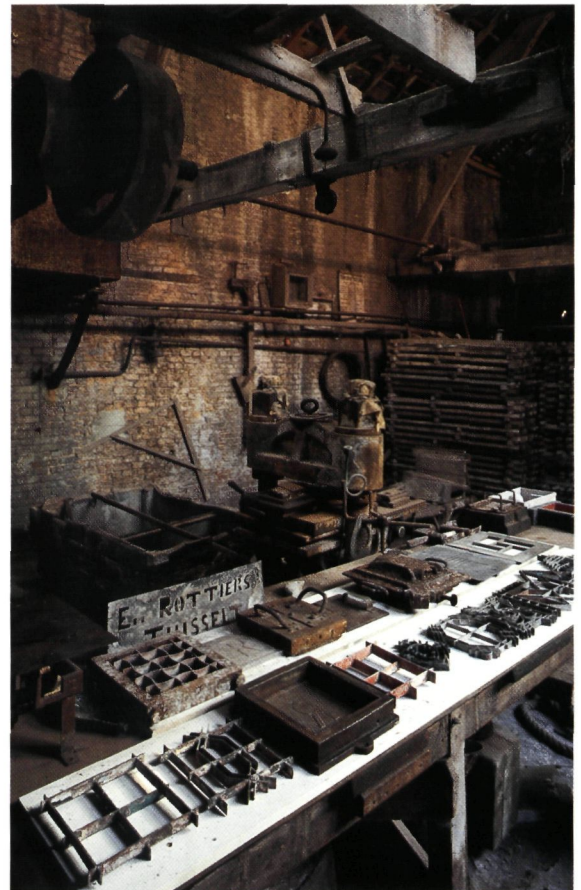
▷ ▷ Een keuze uit de vele bewaard gebleven mallen, matrijzen, ramen, roosters en sjablonen ligt voorlopig opgesteld vóór de hydraulische tegelpers (foto O. Pauwels)

Verder kan het bedrijfsarchief - dat uiteraard gegevens oplevert over bestellingen, leveringen en dergelijke - ongetwijfeld nog heel wat onbekende informatie opleveren.

Ook de aanwezigheid van een grote voorraad afgewerkte producten zowel van eigen fabrikaat als van andere tegelproducenten is bijzonder. De in deze site bewaarde tegelcollectie is namelijk uniek. In Belgisch openbaar bezit - en met name in de grote, op toegepaste kunsten gerichte musea zoals het Koninklijk Museum voor Kunst en Geschiedenis te Brussel - bevinden zich immers wel grote collecties van pre-industriële tegels, maar een representatieve collectie van de 19de- en 20ste-eeuwse industriële tegelproductie ontbreekt daarentegen tot op heden totaal (41).

Omwille van de beheersbare schaalgrootte en de niet ongunstige ligging van deze site, durven wij - gezien het bovenstaande - zonder enig voorbehoud pleiten voor de uitbouw van dit industrieel-archeologisch waardevolle geheel tot een *Museum van de Belgische*

Enkele documenten uit het nog niet onderzochte bedrijfsarchief

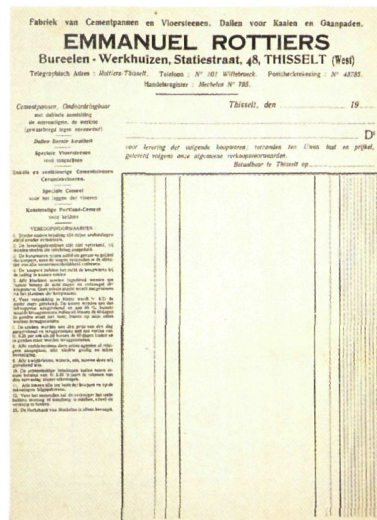
vloer- en wandtegel. Dat dit geen utopie hoeft te zijn wordt op vele plaatsen in Europa met succes bewezen (42).

Een dergelijk museum zou overigens een prachtige aanvulling vormen op het naburige Booms steenbakkerijmuseum dat op een uitstekende wijze door de vzw Ecomuseum en Archief van de Boomse Baksteen wordt beheerd, op de nabijgelegen site Frateur en op het kleine maar rijke Roelantsmuseum dat in de abdijgebouwen te Hemiksem is ondergebracht.

Een museale functie vraagt wel ook een doordachte renovatie van de gebouwen. Dit is evenwel haalbaar. De voormalige melkerij Sint-Jan is immers nog in goede staat en ofwel te herbruiken in het kader van de tegelfabriek, ofwel door herbestemming tot woonruimte om te vormen (bijvoorbeeld door inrichting van de binnenruimte als woonloft) mits behoud van de hoofdstructuur en de voorgevel.

Voor de gebouwen van de tegelfabriek zijn verschillende mogelijkheden te bedenken.

Een eerste scenario bestaat erin om de beide persen uit de achterbouw van de tegelfabriek naar de voorbouw over te brengen en ze daar op te stellen. Alle

Voorlopige opstelling met een kleine keuze uit de vloeren wandtegelvoorraad van het bedrijf. Links vooraan een kistje met wandtegels op waarmee de handelreizigers hun cliënteel bezochten.

verspreide alaan en tegels kan in het voorste magazijn worden samengebracht waarna de zeer bouwvalvrije achterbouw kan worden afgebroken. In dit geval wordt het recuperatiemateriaal uit de achterbouw voorzien voor de restauratie van de voorbouw. Een volledige restauratie van achterbouw wordt echter door de eigenares nog niet uitgesloten.

Verder wordt voorzien dat de voorbouw en de machinekamer met alle aanwezige toestellen en alaan voor zover mogelijk bedrijfsklaar wordt hersteld en opgesteld. Simulatie van het persen van tegels met aandrijving door een moderne elektromoter ligt daarbij ook binnen de mogelijkheden.

De collectie tegels en plinten, zowel voor vloeren als voor wanden, wordt bewaard en vormt na ordening en studie ongetwijfeld een waardevolle bron voor documentatie en tentoonstelling. Mogelijke overschotten kunnen eventueel voor restauratieprojecten ter beschikking worden gehouden.

Op die manier kan deze bijzondere site zowel industrieel-archeologisch als toeristisch en maatschappelijk-economisch relevant worden.

EINDNOTEN

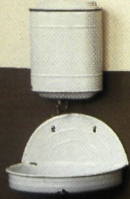
- (1) DESTREE A. e.a., *Geschiedenis van de techniek*, Brussel, Meddens, 1980, p. 106.
- (2) Voor het begin van de cementproductie zie: DEMULDER R., *Au pied du Mont Hulin. Desvres, son histoire, ses rues et ruelles*, p. 209-218, Les débuts de l'industrie des ciments dans le Boulonnais d'après M.R. Feret, 28e congrès de l'association pour l'avancement des sciences, Boulogne sur Mer, 1899.
- (3) Daar wordt de productie verder verfijnd o.a. door LIPOWITZ A., *Die Portland-cement-Fabrikation, nach eigenen praktischen Erfahrungen (...)*, Berlin, 1868 hetzelfde jaar nog vertaald en opgenomen in REID H.C.E., *A practical treatise on the manufacture of Portland cement (...)* to which is added a translation of A. Lipowitz's work, describing a new method adopted in Germany of manufacturing that cement by W.F. Reid, London, 1868.
- (4) Cfr. het themanummer van *Monuments historiques*, n° 140, août-septembre 1985, "Béton" beau masque, p. 35.
- (5) Cfr. LINTERS A. (red.), *Industriële archeologie langs Schelde en Rupel : provincie Antwerpen 1 : van Antwerpen-Zuid naar Boom*, S.l., VVIA, 1987, p. 41. Dit bedrijf schakelde - volgens dezelfde bron - in 1874 over op de productie van Portland cement en werkte vanaf 1881 onder de benaming S.A. Niel-on-Rupel. In 1926 werd de firma overgenomen door de *Cimenteries et Briqueteries Réunies* of CBR - de nog steeds actieve Belgische cementgroep. In 1950 werd de laatste cement in Niel geproduceerd.
- (6) De eerste Belgische fabriek van Portland cement werd naar alle waarschijnlijkheid in Cronfestu-Morlanwelz, in Henegouwen, opgericht. Het gaat daarbij mogelijk om de fabriek van *Dufosse & Henry*. (Cfr. DIETENS M. e.a., *Bouwmaterialen*, Gent, 1969, deel II.)
- (7) -, *Carrières, cimenteries, matériaux de construction, produits réfractaires et céramiques, verreries, glaceries, gobeletteries, divers*, (Les guides industriels Belges, [Vol. III]), Bruxelles, Désiré Hallet, 1935, p. 77. Voor meer technische informatie over de aanmaak van Portland cement zie: *Le Ciment Portland artificiel. Fabrication, propriétés, mortiers et bétons*, (Brochure N° 5), Bruxelles, Groupement professionnel des fabricants de ciment portland artificiel de Belgique, 1930/2.
- (8) -, *Carrières*, (Les guides industriels Belges, [Vol. III]), p. 78.
- (9) LINTERS A., *De wortels van Flanders Technology. Industrieel erfgoed. Industriële archeologie in Vlaanderen*, Leuven, Kritak, 1987, hoofdstuk 14, Betonconstructie, p. 176.
- (10) -, *Exposition universelle et internationale de Bruxelles 1910. Catalogue spécial officiel de la section Belge*, p. 219.
- (11) -, *Carrières*, (Les guides industriels Belges, [Vol. III]), p. 80. Voor meer gedetailleerde informatie over de cementfabrieken in de Antwerpse regio zie BAETENS R. (red.), *Industriële revoluties in de provincie Antwerpen*, Antwerpen, Standaard, 1984, p. 205.
- (12) Cfr. GUILLET L. & DE TORO M., *Larousse de l'industrie et des arts et métiers*, Parijs, Larousse, (1935), p. 353.
- (13) -, *Répertoire officiel des producteurs-exportateurs Belges*, Bruxelles, Direction générale du commerce du ministère des affaires étrangères et du commerce extérieur, 1936/9, Groupe 4. Industrie extractives & dérivées, tegenover p. 178.
- (14) Cfr. FURNIVAL W.J., *Leadless Decorative Tiles, Faience and Mosaic, Stone*, Furnival, 1904, p. 186.
- (15) De keramische vloertegel brak in België definitief door na het succes dat Boch frères La Louvière met haar "encaustic" grès vloertegels behaalde op de Wereldtentoonstelling van 1862 te Londen. Dit succes was zo groot dat Boch, om aan de vraag tegemoet te komen, reeds in 1863 een gespecialiseerde vloertegelabriek oprichtte te Maubeuge in Noord-Frankrijk. Cfr. BAECK M. en VERBRUGGE B., *De Belgische Art Nouveau en Art Deco wandtegels 1880-1940*, Brussel, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap afdeling Monumenten en landschappen, 1996, p. 20-21 en verder p. 58 vv. voor de impact van de Wereldtentoonstellingen op de tegelindustrie.
- (16) Themanummer "Béton" beau masque, *Monuments historiques*, n° 140, août-septembre 1985, p. 36.
- (17) ZWIERS L. (red.), *Bouwkundig woordenboek bevattende de beknopte verklaring van technische woorden en termen (...)*,

▷ In het voormalig fy-siologisch Instituut, Apotheekstraat Gent krijgt de vloer opgebouwd uit goedkope zwarte en witte tegels iets unieks door de zorg waarmee het patroon van de tegel-vloer werd uitgetekend. (foto O. Pauwels)

Raad.

Beste jongens, hoort eens wel. Eerst
het leeren, dan het spel. Leeren
is een levenstaak; Spelen is
alleen vermaak. Opgelet dus!
Geen gerucht! En als straks
de schoolbel klinkt, Zijt ge
vrij en blij en zingt. Als een
vogel in de lucht moet!

- Amsterdam, Van Holkema & Warendorf, z.j., p. 224, lemma cementtegel.
- (18) ZWIERS L. (red.), *Bouwkundig woordenboek*, p. 115-116, lemma betonsteen.
- (19) Zie bijvoorbeeld SIRAG JZN M., *Bouwmaterialen*, (*Polytechnische bibliotheek*, 57), Amsterdam, Uitgevers-maatschappij, 1949/10e herziene druk, p. 198.
- (20) BAECK M. & VERBRUGGE B., *Belgische wandtegels*, p. 194-200 waar bij de "Producenten van vloertegels" reeds nagenoeg alle belangrijke cementtegel-fabrieken zijn opgenomen.
- (21) -, *l'Industrie Gantoise du carreau ciment*, in *Batir, Revue mensuelle illustrée d'architecture, d'art et de décoration*, nr. 26, 15.01.1935, p. 27.
- (22) Het bedrijf was rond 1892 gevestigd op het adres Cloître St-Jacques 16 te Gent met "*Bureaux & établissement Place de la Grue (contre l'Entrepot)*". Rond 1895 was het adres *Grooten Dock 2* en later *Grooten dok 73* te Gent-Kwatrecht. Er waren banden met de in 1892 opgerichte vloertegel-fabriek Ad. Picha te Halluin (Nord) in Noord-Frankrijk. Het bedrijf werd nog in 1935 vermeld als *Ancien Etab. Picha et Cie, Grand-Dock 57*. In 1939 zijn in de Gentse regio twee fabrieken met de familienaam Picha actief respectievelijk in Merelbeke en in Melle. Deze laatste fabriek A. Picha, Brusselsesteenweg 170, leverde naast bouw materiaal ook wandtegels en cementvloertegels. In sommige publicaties wordt ook de productie van keramische vloertegels aan deze fabriek toegeschreven (Cfr. VAN CLEVEN J., *Neogotische keramiek in Vlaanderen in Vlaanderen*, jrg. 46, nr. 3, mei juni 1997, themanummer *Uit aarde en vuur: keramiek in Vlaanderen*, p. 56/192). Wij konden hier-voor echter tot nog toe geen eenduidig bewijs terugvinden.
- (23) LINTERS A., *De wortels van Flanders Technology*, hoofdstuk 14. Betonconstructie, p. 175.
- (24) -, *Exposition universelle et internationale de Bruxelles 1910. Catalogue spécial officiel de la section Belge*, p. 220.
- (25) Het bedrijf werd in 1910 omgevormd tot een naamloze vennootschap. Om verdere expansie mogelijk te maken werd het bedrijf rond 1930 overgebracht naar Wondelgem op een terrein van meer dan 10.000 m² in de omgeving van het station. Rond 1935 produceerde men niet minder dan 250.000 m³ cementtegels per jaar. Men exporteerde onder meer naar Nederland, Frankrijk, Noorwegen, Peru, Roemenië, Egypte, Brazilië, Haïti, Ethiopië, Palestina, Congo.
- In 1945 vierde men het 75-jarig bestaan van het bedrijf. De productie bestond toen uit: "*Carreaux masse pleine 15x15 unis, flammés et porphyrés*".
- (26) Het bedrijf bestond in 1935 nog steeds op hetzelfde adres onder de benaming Vve A. Dutry-Massy.
- (27) Onder de elders in België gevestigde fabrieken zijn onder meer te vermelden: de *Usines Delhaye Frère et Sœur* te Péruwelz, opgericht in 1875; de cementtegel-fabriek van *L. Cortier-Devois* te Veurne, gesticht in 1886; de *Manufacture de carrelages en ciment comprimé Vandrepote-Robert* eveneens te Péruwelz gevestigd en reeds actief in 1898; de *S.A. des Produits dolomitiques de et à Merlemont* opgericht in 1899; de *Manufacture de carrelages en ciment Portland Edmond Helin* te Doornik actief rond 1900 en de *Manufacture de carrelages, de tuiles & couvertures de murs en ciment Portland comprimé Isidore Dubrucq* te Molenbeek en later (?) gevestigd in Anderlecht.
- (28) LINTERS A., *De wortels van Flanders Technology*, hoofdstuk 14. Betonconstructie, p. 176.
- (29) Zie hiervoor: -, *Annuaire général de la Belgique industrielle, commerciale, maritime, coloniale (...)*, Bruxelles, Compagnie Belge de Propagande Internationale, 1922, p. 118-119. Steeg de export van keramische tegels van 4268 ton in 1911 tot niet minder dan 22.318 ton in 1920, dan was dit in 1921 tot 14.427 ton gedaald. Voor cementtegels was de terugval minder dramatisch. Na een stijging van 3647 ton in 1911 tot 18.149 ton in 1920 daalde de export slechts licht tot 16.736 ton in 1921. De import daarentegen evolueerde wel vrij gunstig. Bedroeg de invoer van keramische tegels in 1911 aanvankelijk niet minder dan 2000 ton en die van cementtegels slechts 98 ton, dan was dit in 1920 gedaald tot respectievelijk 556 ton en gestegen tot 282 ton. In 1921 daalde de import van de keramische tegels verder tot 388 ton, terwijl de import van cementtegels wat terugzakte tot 111 ton, iets meer dan het vooroorlogse niveau.
- (30) De prijs per ton evolueerde voor keramische tegels van 120 fr. in 1911 naar 370 fr. in 1920 en zelfs 580 fr. in 1921. Die van cementtegels evolueerde in dezelfde periode van 80 fr. eerst naar 200 fr. en het volgende jaar naar 170 fr. i.e. een prijsstijging van 210 fr op één jaar tijd tegenover een prijsdaling van 30 fr.
- (31) *De Bouwgids, maandschrift voor huis en haard*, jrg. 8 (1921), nr. 12, p. XI, advertentie Georges Louwers, 55 Rue des Otages, Antwerpen.
- (32) -, *Annuaire général de la Belgique industrielle-1922*, p. 279.
- (33) -, *De Turnhoutse Kempen, haar economische en sociale betekenis*, S.I., Vlaams Economisch Verbond, 1952, hoofdstuk VII. De gevestigde nijverheden, 6° Cementagglomeraten, p. 106.
- (34) -, *Répertoire officiel des producteurs-exportateurs Belges-1936*.
- (35) -, *Annuaire des arts décoratifs et industriels/Jaarboek der sieren nijverheidskunsten*, Sint-Amansberg 1939 p. 246-258.
- (36) -, *Jubileumboek Scheerders Van Kerchove's Verenigde Fabrieken N.V. St.-Niklaas 1905-1955*, p. 28.
- (37) Later werd deze fabriek, die eigendom was van de familie Amelinckx, onder de naam *ALFIT* overgebracht naar Tisselt, aan de westdijk van de vaart. Ondertussen is deze fabriek volledig verdwenen.
- (38) Tenslotte liggen op deze zolderverdieping - en her en der ook elders verspreid - ook nog heel wat oude auto-onderdelen. Gezien de slagersfamilie Rottiers en de wagenmakersfamilie Van Muylder uit de Nieuwstraat te Willebroek afkomstig zijn, gaat het mogelijk om een Willebroeks fabrikaat en is dat in dat geval eveneens uniek. Dit dient verder nagegaan te worden in het archief Van Muylder.
- (39) In 1997 mocht de werkgroep Open Monumentendag Willebroek voor dit initiatief dan ook de gemeentelijke cultuurprijzen ontvangen.
- (40) De fabriek van vuurvaste materialen Colpaert - eertijds *Produits Réfractaires J. Sugg & Cie* - opgericht in 1856 is weliswaar wat schaal betreft enigszins vergelijkbaar, maar is technologisch gezien van een totaal andere aard. Zie hiervoor: DESEYN G., "*Cornues avec chamotte: De Gentse fabriek van vuurvaste steenproducten aan de Groendreef bestaat 140 jaar!*" gevolgd door "*Interview met de laatste werknemer van Vuurvaste Stenen Colpaert, Firmin Van Acker, op 24 augustus 1990*" in *Tijdschrift voor Industriële Cultuur*, jrg. 12, 1994, nr. 46/2, p. 14-19 en 20-29.
- (41) Enkel het gemeentelijk Roelantsmuseum te Hemiksem, ondergebracht in twee benedenzalen van de voormalige Cisterciënzer Sint-Bernardusabdij, beheert een belangrijke wandtegelcollectie maar heeft deze voor een groot deel slechts in bruikleen van de *N.V. Sphinx* sinds 1984.
- (42) We denken daarbij onder meer aan het *Nederlandse Tegelmuseum* te Otterlo, het *Jackfield Tile Museum* in Ironbridge (Engeland), het *Musée Paul Charnoz* te Paray-le-Monial (Frankrijk), of het overbekende *Museu Nacional do Azulejo* te Lisabon. In het Noord-Franse Auneuil is verder een *Musée de la Céramique Architecturale* gepland in de voormalige fabrieksruimten van de vloertegel-fabriek *Boulangier* terwijl het iets breder opgezette *Maison de la faïence* te Desvres (Frankrijk) ook aandacht besteedt aan de tegelproductie in de streek.

Met dank aan Mevr. Denise Sprimont, en Mevr. Maria De Waele (Miat - Gent).

SUMMARY

LIVING IN A PAINTING. CONSERVATION AND RESTORATION OF THE PAINTED APPARTMENT FROM JOZEF PEETERS (1895-1960)

Finding a painting in a house from the twenties which has not repeatedly been redecorated or renewed is quite exceptional. That is exactly what makes this apartment so unique as the painting, since its creation in 1926, has been preserved in its original state, except for some minor damage and the normal wear. Jozef Peeters was a follower of the new "modern" ideas of neo-plasticism and "De Stijl", he integrated architecture, paintings and crafts (furniture). His own apartment (8, Gerlache quay) is the culmination of his modernist convictions, integrating architecture and arts. The 'painted house' has been listed as a monument since 1994, including floors, painted walls and ceilings, mantelpieces and all fixed decoration. The furniture which Peeters specifically designed for these rooms is also protected. Each room had its own colour scheme, thus creating a different atmosphere, taking into account the incidence of light and destination of the room. For this "renewed" interior he designed furniture in a rational way. Colour and texture of the wood, mainly Finnish oirch, maple and oak, are the main decorative elements.

The perspective of the hallway, in shades of white and grey, connects living room and study. The corner room became study, painted soberly in clear shades of white and grey. The childrens' room is pink and light grey, foldaway beds in pale green. The master's bedroom was most unusual with its grey and deep blue colours and luminous furniture, continued on the yellow door, skirting-board and window. The living room was painted in sunny yellow and shades of green.

The restoration option was imposed on us by the rare authenticity of this historical document. These are more than just painted walls: *the rooms have actually become paintings*. We were confronted with several problems during the restoration: near outside windows and walls there was crumbling plasterwork, also due to its inferior quality, local mildew caused by seeping water, previous retouches and cracks, major discoloration in places where, for example, paintings had been hanging.

Although originally only a preserving treatment was planned, it almost imperceptibly changed into a meticulous restoration. Cracks were filled with water-based filler. Pushed up layers of paint were fixated with polyvinyl acetate in water. Water proved to be the best cleansing agent. During the war just about everything they could find was burnt to heat the living room, so there the addition of ammonia proved necessary. Larger retouches on the newly plastered parts were carried out in Winsor & Newton oil paint, which had also been used for the original painting. Smaller retouches were filled in with Schmincke acryl. The Royal Institute for the Arts Heritage (IRPA-KIK) recommended a protective layer of three kinds of wax: ozoquerite, bees' and carnauba wax in an extremely fine layer, dried and slightly polished.

Thus the "painting" by Jozef Peeters was restored, or in Michel Seuphor's words: "Tu vis comme dans un tableau".

WALL TILE

Until World War II the figured coloured-in the mass cement tile was a widely appreciated Belgian product owing to its favourable price/quality relation. It had acquired its own place beside the ceramic floor-tile. From the middle of the 19th century onwards these attractive and colourful encaustic tiles were used for economic and hygienic reasons on a large scale in new types of buildings e.g. stations, hotels, librairies public baths, schools etc., especially when after some technical improvements qualitatively high standard products were put on the market. The first Belgian cement tiles were probably produced around 1840 in Gent. Soon afterwards four manufacturers located in Gent - Picha, Schepens, Fiévé and Dutry-Massy - managed to introduce a wide variety of these tiles. The cement tile industry flourished until the years of crisis between the wars. Changes in taste and especially economic motives led to the nearly complete disappearance of the figured tile.

Apart from conserved examples - often beautiful tiled floor tapestries - most of the material traces of the craft production process have vanished. The offer of the existing cement tile manufacturers has since completely changed, production methods have been modernised and the earlier machinery and moulds have disappeared. Lack of space has led to them being cleared out, sold at scrap metal prices or melted down.

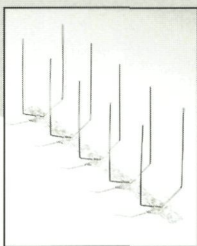
For this reason the cement tile factory Emmanuel Rottiers in Tisselt - nearly left intact since it was abandoned in 1939 - has become a valuable industrial archeological site that needs protection and could possibly become a museum dedicated to Belgian floor and wall tile.

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

Duivenmest is door zijn agressieve chemische bestanddelen één van de belangrijkste oorzaken van onomkeerbare beschadigingen aan gebouwen en monumenten.

Maar er is meer! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het cultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, psittacosis, e.a.,....

Nu is er echter BIRDEX (een gamma diervriendelijke afschrikingsmiddelen dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten, neem dan vrijblijvend contact met ons op.

P.E.C. International n.v.

Maatsch. Zetel: Beekstraat 75 - B-9120 Vrasene (Beveren)

Verbindingsstraat 2, B-9100 St.-Niklaas

Tel.: (03)776 84 39 - Fax: (03)777 35 09

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

Nieuwe bijgewerkte
en herziene druk

WET- en REGELGEVING

Monumenten, stads- en dorpsgezichten
Landschappen
Roerend Cultureel Patrimonium
K.C.M.L.
Heraldiek

Een uitgave van het
Ministerie
van de Vlaamse Gemeenschap
Afdeling
Monumenten en Landschappen

Te verkrijgen
door overschrijving van 200 fr.
op reknr. 091-2206040-95
van het fonds M&L met vermelding
'Wetgeving'

*Uw partner
voor totale bouwbescherming*

- Gevelrenovatie
 - Natuursteen- en restauratiemortels
 - Injectie tegen opstijgend vocht
 - Epoxy- en PUR-injecties
 - Houtbescherming en polymeerchemische balkkoprestauratie

Industriepark 20
2220 HEIST-OP-DEN-BERG

*Documentatie of gratis advies
op aanvraag!*

- Kunststofvloeren epoxy/polyurethaan
- Betonreparatie mineraal/epoxy/PCC/ECC
- Kelderafdichting binnen-/buitenzijde
- Hulpstoffen voor beton en mortel
- Restauratie- en Sierpleisters PAREX

tel. 015/24 19 68
fax 015/24 28 60

**CAISSE D'EPARGNE DE L'ETAT
LUXEMBOURG**

RESTAURATION DES FACADES

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75